

*Hulâsatü'l-hisâb*, İstanbul'da (1268, 1295) Matbaa-i Âmir'e'de kırk yedi sayfa, bir de tarihsiz elli iki sayfa halinde (taş basması) basılmıştır. Ayrıca Kalküta (1227, 1245), Keşmir (1285), Kahire (1299, 1311), Tahran (1275, 1276) baskıları bulunan eseri son olarak Celâl Şevki neşretmiştir (bk. bibl.) Batı'da ise önce G. H. F. Nesselmann tarafından Almanca tercümesiyle beraber *Essenz der Rechenkunst von Mohammed Behâ-eddin Alhossain* başlığıyla Berlin'de (1843), daha sonra A. Marre tarafından Fransızca tercümesi *Kholâcat-al Hissâb ou Quintessence du calcul* adıyla Paris'te (1846) ve Roma'da (1864) yayımlanmıştır.

#### BİBLİYOGRAFYA :

Âmilî, *Hulâsatü'l-hisâb* (nşr. Celâl Şevki, *el-A'mâlû'r-riyâziyye* içinde), Kahire 1981, neşredenin girişi, s. 11-21; Kemâleddin el-Fârisî, *Esâsü'l-kavâ'id fi usûli'l-Fevâ'id* (nşr. Mustafa el-Mevâldî), Kahire 1994, s. 5-7, 606; Yahyâ b. Ahmed el-Kâşî, *İzâhu'l-makâsîd li'l-ferâ'idü'l-Fevâ'id*, Süleymaniye Ktp., Laleli, nr. 2745, vr. 197; *Keşfü'z-zunûn*, I, 720; *Hediyetü'l-ârifin*, II, 273; Sâlih Zekî, *Âsâr-ı Bâkiye*, İstanbul 1329, II, 295-296; Serkîs, *Mu'cem*, II, 1263; Brockelmann, *GAL*, II, 546-547; *Suppl.*, II, 595-596; Kadri Hâfiz Tükân, *Türâşü'l-Arabî'l-ilmî fi'r-riyâziyyât ve'l-felek*, Beyrut 1963, s. 474-482; Uzunçarşılı, *İlmiyye Teşkilâtı*, s. 20; Özege, *Katalog*, II, 608; Âgâ Büzürg-i Tahrânî, *ez-Zerî'a ilâ teşânifi's-Şî'a*, Beyrut 1983, XIII, 227-234; İhsan Fazlıoğlu, *İbn el-Havvâm ve Eseri: el-Fevâid el-Bahâiyye fi el-Kavâid el-Hisâbiyye-Tenkitledi Metin ve Tarihi Değerlendirmesi* (yüksek lisans tezi, 1993, İÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü), s. 53-62, 68-70, 152-155, 202-207; a.mlf., "İbn el-Havvâm, Eserleri ve el-Fevâid el-Bahâiyye fi el-Kavâid el-Hisâbiyye'deki Çözumsuz Problemler Bahsi", *Osmanlı Bilimi Araştırmaları* (haz. Feza Günergün), İstanbul 1995, s. 69-128; Cevad İzgî, "Osmanlı Medreselerinde Aritmetik ve Cebir Eğitimi ve Okutulan Kitaplar", a.e., s. 129-158; a.mlf., *Osmanlı Medreselerinde İlim*, İstanbul 1997, I, 209-226; a.mlf., Ömer Okumuş, "Âmilî, Bahâeddin", *DİA*, III, 60-61.



İHSAN FAZLIOĞLU

### HULÂSATÜ'İ-KELÂM

(bk. KOCA SEKBANBAŞI RİSÂLESİ).

#### HULD

(الخلد)

Ebediyet ve ölümsüzlük anlamında bir Kur'an terimi.

"Devam etmek, uzun zaman kalmak" anlamında masdar olan huld (hulûd) kelimesi "uzun zaman, süreklilik" anlamında isim olarak da kullanılır. Dil âlimlerinin belirttiğine göre huldün asıl anlamı,

"bir şeyin tabii hali üzere devam edip değişme ve bozulmaya mâruz kalmaması veya değişmenin uzun zaman sonra gerçekleşmesi"dir. Buna göre huld kavramının sözlük anlamları içinde "ebediyet" yoktur. Kelime ayrıca "ebedî" mânasında cennetin isimlerinden biri olarak kullanıldığı gibi "bilezik" ve "küpe" anlamında da kullanılır. "Dârü'l-huld" terkihi ise âhireti ifade eder (Râgıb el-İsfahânî, *el-Müfredât*, "hld" md.; *Lisânü'l-Arab*, "hld" md.; *Kâmus Tercümesi*, "hld" md.; Ebû'l-Bekâ, *el-Külliyât*, s. 434).

Huld kavramı Kur'an-ı Kerim'de sekiz yerde geçmekte olup bunlardan dördü fiil sigalarıyla, altısı huld, biri hulûd, ikisi muhalledün, diğerleri de büyük ekseriyeti çoğul sigasıyla olmak üzere hâlid şeklindedir (bk. M. F. Abdülbâki, *el-Mu'cem*, "hld" md.). Fiil sigalarıyla kullanılan huld kavramı "dünyada uzun süre kalacağını zannetmek, âhiret azabına devamlı olarak mâruz kalmak" gibi mânâlara gelmektedir. Huld kelimesi bir âyette (el-Enbiyâ 21/34) "ebediyet" anlamıyla tek başına, diğerlerinde ise terkip halinde kullanılmıştır. "Ebedî azap" anlamındaki "azâbü'l-huld"ün yer aldığı iki âyet mânevî alanda suç işleyen (mücrim), günah işlemek suretiyle kendilerine ve başkalarına zulmeden kişileri konu edinmiştir (Yûnus 10/52; es-Secde 32/14). Küfür yolunu tutanlar ve özellikle Kur'an'ın inkâr edenler "Allah'ın düşmanları" diye nitelendirilmiş, cezalarının ateş (cehennem) olacağı bildirilmiş ve bunun kendileri için "dârü'l-huld" (ebediyet yurdu) teşkil edeceği beyan edilmiştir (Fussilet 41/28). Furkân süresinde (25/5-15) Hz. Muhammed'i ve onun getirdiği vahyi inkâr eden, davranışlarının karşılığını bulacakları kıyamet vukuunu düşünmek istemeyenler için hazırlanan alevli ateşe karşılık müttakilere vaad edilen ebedilik cenneti "cennetü'l-huld" terkihiyle, diğer bir sürede yine müttakilere ait ölümsüz cennet hayatı "yevmü'l-hulûd" şeklinde (Kâf 50/31-34) ifade edilmiştir. Kur'an-ı Kerim'de Hz. Âdem ile Havvâ'nın yemekten menedildikleri ağaç "şeceretü'l-huld" olarak adlandırılmıştır (Tâhâ 20/120). Dördü müfred, ikisi tesniye, diğerleri cemi sigasıyla olmak üzere yetmiş dört yerde geçen "hâlid" (uzun zaman kalan, ebediyen kalan) kelimesi otuz yedi âyette cennet ehli, kırk sekiz âyette cehennem ehli için, iki âyette de dünyada veya mutlak mânada ebediyeti ifade etmek için kullanılmıştır. İki âyette, cennet halkına hizmet edecek olan genç erkekler "muhalled" sıfatıyla

nitelendirilmiştir (el-Vâkıa 56/17; el-İnsân 76/19). Âlimler bu sıfatı "daima genç kalıp ihtiyarlamayan" veya "kolunda bileziği, kulağında küpesi bulunan" şeklinde yorumlamış, ancak müfessirler birinci yorumun tercih edilebileceğini söylemişlerdir (Taberî, XXVII, 100; Fahreddin er-Râzî, XXIX, 150-151; Râgıb el-İsfahânî, "hld" md.).

Huld kavramı hadis rivayetlerinde de hem cennet ehli hem cehennemlikler için kullanılmıştır (bk. Wensinck, *el-Mu'cem*, "hld" md.). Kıyamet gününde herkes yerini bulduktan sonra kaç şeklinde sembolleştirilecek olan ölümün boğazının keşileceğini ve, "Ey cennet ehli! Bundan böyle ebediyet var, ölüm yoktur; ey cehennem ehli! Artık ebediyet var, ölüm yoktur" şeklinde nida edileceğini bildiren hadiste hulûd kelimesi tekrar edilmiştir (Buhârî, "Tefsîr", 19/1; Müslim, "Cennet", 40).

Arap dil âlimleri ve müfessirler, huld kavramının temel mânasının "ebediyet" değil "uzun zaman sürmek" olduğunu kabul etmekte ve âhiret hayatının ebediliğinin bu kelime ile değil diğer bazı naslarla sabit olduğunu söylemektedir (bk. CEHENNEM).

#### BİBLİYOGRAFYA :

Râgıb el-İsfahânî, *el-Müfredât*, "hld" md.; *Lisânü'l-Arab*, "hld" md.; Ebû'l-Bekâ, *el-Külliyât*, s. 434; *Kâmus Tercümesi*, "hld" md.; Wensinck, *el-Mu'cem*, "hld" md.; M. F. Abdülbâki, *el-Mu'cem*, "ebd", "hld" md.leri; Buhârî, "Tefsîr", 19/1; Müslim, "Cennet", 40; Taberî, *Câmi'u'l-beyân* (Bulak), XXVII, 100; Fahreddin er-Râzî, *Me'âtihu'l-gayb*, XXIX, 150-151; Reşid Rızâ, *Tefsîrü'l-menâr*, V, 342-343.



BEKİR TOPALOĞLU

### HULDÎ

(bk. CA'FER el-HULDÎ).

### HULEFÂ-yi RÂŞİDÎN

(الخلفاء الراشدين)

Hz. Peygamber'den sonraki ilk dört halife (632-661).

#### I. SİYASÎ TARİH

#### II. MEDENİYET TARİHİ

#### I. SİYASÎ TARİH

İslâm tarihinde Resûl-i Ekrem'in vefatından sonra Hz. Ebû Bekir'e biat edilmesiyle başlayan, daha sonra Hz. Ömer ve Osman'ın hilâfetleriyle sürüp Hz. Ali ile



sona eren döneme Hulefâ-yi Râşidîn devri denilir. **Hulefâ halife** kelimesinin, **râşidîn** ise “doğru yolda olan, doğruya ve hakka sınıksız sarılan, kemale ermiş” anlamındaki **râşid** kelimesinin çoğuludur. Bu döneme söz konusu adın verilmesinin sebebi sahâbîden İrbâd b. Sâriye'nin rivayet ettiği, sünnetine uymanın ve bunun sınırlarını râşid halifelerin sünnetini de içine alacak şekilde genişletmenin gerekliliğini belirten Hz. Peygamber'in uzun bir hadisiyle açıklanmaktadır. Bu hadiste Resûlullah kendisinden sonra yaşayacaklara hitaben, “Herhangi bir ihtilâfa karşılaştığınızda size düşen görev, benim sünnetime ve hulefâ-yi râşidînün sünnetine uymaktır” demiştir (*Müsned*, IV, 126, 127; *Dârimî*, “Muḳaddime”, 16; İbn Mâce, “Muḳaddime”, 6; Ebû Dâvûd, “Sünnet”, 5; Tirmizî, “İlim”, 16). Hadise geçen “hulefâ-yi râşidîn” tabirinden, ilk dört halifenin kastedildiğini kabul edenlerin yanında diğer müslüman imamların da bu gruba girdiğini ileri sürenler olmuş ve bunlardan bazıları Emevî Halifesi Ömer

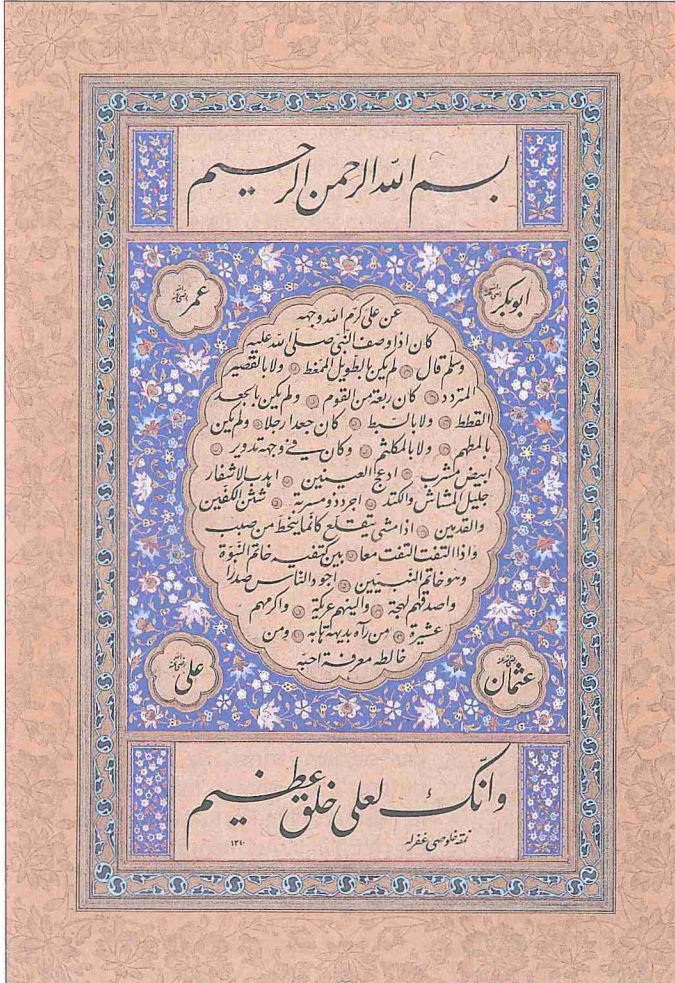
b. Abdülazîz'e “beşinci râşid halife” demiştir (Ebû Dâvûd, “Sünnet”, 7; Beyhakî, I, 448; Zehebî, *A'lamü'n-nübela'*, V, 130-131). Öte yandan yine Resûl-i Ekrem'e nisbet edilen, gerçek anlamda hilâfetin (hilâfetü'n-nübüvve) otuz yıl süreceği ve daha sonra saltanata dönüşeceği yolundaki hadisten hareketle (*Müsned*, IV, 273; V, 50, 220-221; Ebû Dâvûd, “Sünnet”, 8; Tirmizî, “Fiten”, 48) bazı Sünnî âlimler, Hz. Hasan'ı, babası Hz. Ali'nin ölümünden (40/661) hilâfeti Muâviye b. Ebû Süfyân'a bıraktığı güne kadar (25 Rebûlevvel 41/29 Temmuz 661) geçen süre için Hulefâ-yi Râşidîn'in beşincisi saymışlardır (Şevkânî, s. 606). Nitekim Emevî Devleti'nin kurucusu Muâviye'nin, halifelliğini resmî olarak Hakem Vak'ası'ndan veya Hz. Ali'nin ölümünün ardından açıkladığı şekilde farklı rivayetler bulunmakla birlikte Sünnî görüş, onun halifelığının Hz. Hasan'ın kendisine biatından sonra geçerlilik kazandığı şeklindedir. Ancak yine de Hulefâ-yi Râşidîn'in sayısı, özellikle Sünnî İslâm dünyasında “dört halife” veya “dört



Mahmud Celâleddin Efendi'nin celi sülüs hattıyla Hulefâ-yi Râşidîn kompozisyonu (Işık Yazan hat koleksiyonu)

seçkin dost” (çehâr yâr, çehâr yâr-i güzîn, çihâr dost) denilerek dört rakamıyla sınırlı tutulmaktadır. İlk iki halife Hz. Ebû Bekir ile Ömer birlikte zikredildiğinde “şeyhayn” tabiri kullanılmaktadır. Ehl-i sünnet'e göre ashap içinde en faziletli kimseler hilâfete geçiş sırasına göre Hulefâ-yi Râşidîn'dir.

Resûlullah'ın, biri vahiy yoluyla aldığı Kur'an-ı Kerim âyetlerini ve İslâm dininin esaslarını insanlara tebliğ etme ve öğretme, diğeri İslâm'ın ve Kur'an'ın esaslarını bizzat uygulama olmak üzere iki önemli görevi vardı. İkinci görevini yerine getirirken hicretten sonraki dönemde Medine'de kurmayı başardığı bir devletin başkanlığını yaptı. Fakat İslâm kaynakları, bugün bazı araştırmacıların Medine Şehir Devleti veya İlk İslâm Devleti dedikleri bu devlete bir ad koymadıkları gibi Hz. Peygamber için kullandıkları çeşitli isim ve sıfatların yanında onun devlet başkanı olduğunu gösteren bir unvan veya sığata da yer vermemişlerdir. Vefatıyla birlikte Resûl-i Ekrem'in ilk görevi sona erdi ve son peygamber olduğu için de yerine Allah tarafından bir başkası gönderilmedi. Ancak ikinci görevi devam edecekti ve bunu kimin yerine getireceğini ümmeti belirlemek zorundaydı. Bu sebeple vefatının müslümanlar üzerinde bıraktığı büyük üzüntü ve şaşkınlık sürerken onun yerine devletin başına kimin geçeceği tartışması hemen başladı ve seçilen Hz. Ebû Bekir'e, Resûlullah'ın bu ikinci görevini yüklenmesinden dolayı “halîfetü Resûlillâh” unvanı verildi; aslında bu unvan devlet başkanlığına yani emirliğe tekaül ediyordu. Daha sonra ilk müslümanlar, önceleri “halîfetü halîfeti Resûlillâh” diye hitap ettikleri ikinci halife Hz. Ömer'e “emirü'l-mü'minîn” demeye başladılar ve bu unvan diğeri râşid halifelerle birlikte



Hulûsî Efendi'nin ta'lik hattıyla hilye-i şerif etrafında Hulefâ-yi Râşidîn (Kubbealtı Akademisi Kültür ve Sanat Vakfı Koleksiyonu)



## HULEFÂ-yi RÂSİDİN

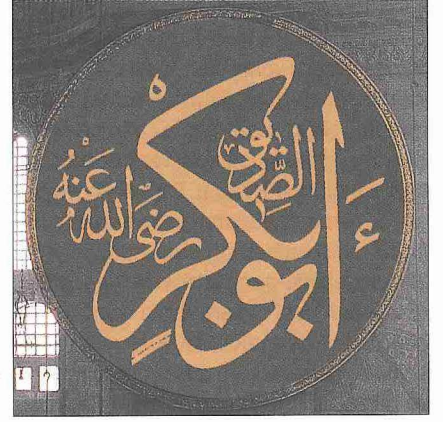
onların arkasından gelen Emevî ve Abbâsî halifelerine de verildi.

Hız. Peygamber'in vefat ettiği gün Medineli Evs ve Hazrec kabilesinin ileri gelenlerinden bazı kimseler Sakîfetü Benî Sâide denilen hurmalıkta toplanarak içlerinden birini devlet başkanı seçmek istediler. Çünkü Kur'ân-ı Kerîm'de devlet başkanının nasıl belirleneceği konusunda bir usul gösterilmemiş, ayrıca genel olarak kabul edilen görüşe göre Resûl-i Ekrem de vefatından sonra devletin başına kimin geçeceği hakkında bir şey söylememişti. Medineli müslümanlar bu hususta kendilerini yetkili görüyorlardı. Zira onlar Medine'nin yerlileriydi ve hicretten önce de bu şehirde yaşıyorlardı. Çoğunluğunu Mekke'li muhacirlerin teşkil ettiği diğer müslümanlar ise buraya sonradan gelmişler ve yanlarına sığınmışlardı. Dolayısıyla Resûlullah vefat edince ri-yâsetin kendi hakları olduğunu düşünmeye başladılar ve toplantıda bu makama Sa'd b. Ubâde'yi aday gösterdiler. Sa'd b. Ubâde Hazrec kabilesinin reisiydi ve devlet başkanlığının ensarın elinde bulunmasını istediği için teklifi kabul etti. Yaptığı konuşmada ensarın İslâmîyet'i benimsemek ve korumak suretiyle fazilet kazandığını, Kureyşlilerin Hz. Peygamber'e eziyet ettiğini anlattı. Ensardan bazı kimseler ise Sa'd'ın ri-yâsetini uygun bulmuyorlardı. Ayrıca onlardan bir kısmı, muhacirlerin bu duruma rıza göstermemesinin muhtemel olduğunu söyleyerek konunun başka yönlerine de dikkat çektiler. Bu arada Kureyş'ten bir emîr, ensardan bir emîr seçilmesini teklif edenler de oldu. O sırada Hz. Ömer ensarın toplandığını öğrendi ve Ebû Bekir'e durumu bildirdi; Ebû Ubeyde b. Cerrâh'ı da yanlarına alarak toplantı yerine gittiler. Burada uzun bir konuşma yapan Hz. Ebû Bekir, Resûlullah'ın kabilesine mensup olan muhacirlerin ona ilk önce iman ettiklerini ve kendisine yardımda bulduklarını, çeşitli eziyet ve işkencelere dayandıklarını anlattıktan sonra Hz. Peygamber'in dostları ve akrabaları sıfatıyla emirliğin onların hakkı olduğunu söyledi. Bu arada ensarın faziletlerini dile getirip İslâmîyet'e ve Resûl-i Ekrem'e yaptıkları hizmetlerin inkâr edilemeyeceğini, ilk muhacirlerden sonra en şerefli kimselerin ensar olduğunu belirtti ve Hz. Ömer ile Ebû Ubeyde'den birini halife seçmelerini istedi. Ancak onlar, "Allah'a andolsun ki sen sağken bu görevi üzerimize alamayız. Çünkü sen ilk muhacirlerin en meziyetlisi, hicret sırasında mağarada bulu-

nan iki kişiden birisi ve namaz kıldırmakta Resûlullah'ın halifesisin; uzat elini sana biat edeceğiz" diyerek ona doğru yürüdüler. Bu sırada ensardan Beşîr b. Sa'd onlardan önce davranarak Hz. Ebû Bekir'e biat etti. Onun arkasından Sa'd b. Ubâde hariç orada bulunanların hepsi, ertesi gün de Mescid-i Nebevî'de Medine'deki müslümanların büyük bir kısmı biat etti. Hz. Ali ile diğer bazı sahâbiler ise daha sonra biat etmişlerdir. Böylece Hz. Ebû Bekir Medine'deki müslümanların büyük bir çoğunluğunun biat etmesiyle halife seçildi.

Hulefâ-yi Râsîdîn dönemi İslâm tarihi bakımından birçok yönüyle büyük bir önem taşımaktadır. Bunların ilki, dört halifeden her birinin hilâfete geliş usulünün farklı şekilde olmasıdır. Hz. Ebû Bekir, 13 yılı Cemâzîyelâhir ayının başında (Ağustos 634) namaza çıkamayacak derecede rahatsızlanıp ölümünün yaklaştığını anlayınca imamlık görevini Hz. Ömer'e bırakarak yerine onu halef tayin etmeye karar verdi. Bu düşüncesini Abdurrahman b. Avf, Osman b. Affân, Saîd b. Zeyd ve Üseyd b. Hudayr gibi ileri gelen sahâbilerle tartıştı ve bu hususta Hz. Osman'a bir ahidnâme yazdırıp mühürledi; sonra da yanına Ömer ile Osman'ı alarak Mescid-i Nebevî'de halka şöyle hitap etti: "Sizin için halife seçtiğim kişiye razı olursunuz? Bir yakınımı tayin etmedim. Allah'a andolsun ki bütün gücümle düşünüp taşındım ve sonuçta Ömer b. Hat-tâb'ı uygun buldum; onu dinleyin ve ona uyun". Orada bulunanların hepsi, "Duyduk ve itaat ettik" dediler.

Hız. Ömer, hiçbir ihtilâfın vuku bulmadığı bu şekildeki halef tayini usulüyle on yıldan fazla görev yaptıktan sonra Ebû Lü'lü' Firûz en-Nihâvendî tarafından Mescid-i Nebevî'de hançerle ağır bir şekilde yaralanınca yerine kimin geçeceği hususunda değişik bir usulün takip edilmesine karar verdi. Kaynaklarda, Hz. Ömer'in sağ olsalardı Ebû Ubeyde b. Cerrâh'ı veya Ebû Huzeyfe'nin âzatlısı Sâlim'i halef tayin edeceğini söylediği, ayrıca oğlu Abdullah'ı isteyenlere, "Bir evden bir kurban yeter" karşılığını verdiği, aslında yerine Abdurrahman b. Avf'ı düşünmesine rağmen onun bunu kabul etmediği söylenir. Hz. Ömer, aşere-i mübeşşereden hayatta kalan altı kişiye (Hz. Ali, Osman, Abdurrahman b. Avf, Sa'd b. Ebû Vakkâs, Talha b. Ubeydullah, Zübeyr b. Avvâm) toplanıp aralarından birini halife seçmek üzere tâlimat verdi; oğlu Abdullah'ı da halife seçilmemek şartıyla oylamada ba-



Kazasker Mustafa İzzet Efendi'nin celi sülûs Ebû Bekir levhası - Ayasofya Camii / İstanbul

şa baş kalınması halinde çoğunluğu sağlaması için bu heyete dahil etti. Heyet üyelerini bir yerde toplamakla Mikdâd b. Esved'i, seçim gerçekleştirilinceye kadar rahatsız edilmemelerini sağlamakla Ebû Talha el-Ensârî'yi, cemaate namaz kıldırmakla Suheyb-i Rûmî'yi görevlendirdi. Ayrıca heyet üyelerinin o sırada Medine'de bulunmayan Talha'yi üç gün bekledikten sonra karar vermelerini istedi ve onun bu karara uymaya dair Sa'd b. Ebû Vakkâs'tan taahhüt aldı. Hz. Ömer'in ölümü üzerine Mikdâd b. Esved heyet üyelerini bir evde topladı. Önce Abdurrahman b. Avf adaylıktan çekildi. Heyet üyeleri onu hakemlikle ve halkın görüşünü alarak seçimi sonuçlandırmakla görevlendirdiler. Bu arada Sa'd b. Ebû Vakkâs ile Zübeyr b. Avvâm da adaylıktan çekildiler. Abdurrahman b. Avf, Medine'de bulunan muhacir ve ensarın ileri gelenleri, ordu kumandanları, şehre dışarıdan gelenler dahil pek çok kimse ile görüştü. Üç gün süren bu görüşmelerden sonra halkı Mescid-i Nebevî'de topladı; Hz. Ali'yi ve Osman'ı çağırıp onlara ayrı ayrı Allah'ın kitabına, resulünün sünnetine uyup uymayacaklarını ve daha önceki iki halifenin yolundan gidip gitmeyeceklerini sordu. Hz. Ali'nin "gücümün ve bilgimin yettiği kadar" cevabına karşılık Hz. Osman'ın tereddütsüz "evet" demesi üzerine heyet üyeleri Osman lehine oy kullandılar. Önce Abdurrahman b. Avf, sonra Hz. Ali, arkasından da Mescid-i Nebevî'deki müslümanlar Hz. Osman'a biat ettiler.

On iki yıl süren halifeliğinin son yıllarında ortaya çıkan karışıklıkların ardından



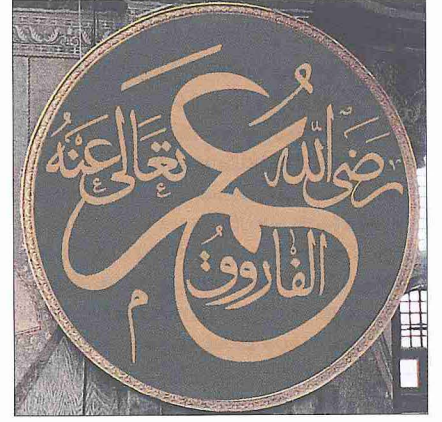
Küfe, Basra ve Mısır'dan Medine'ye gelecek günlerce evini kuşatan isyancıların Hz. Osman'ı şehid etmeleri üzerine sahâbîler Mescid-i Nebevî'de toplanarak yeni halifeyi seçmeye karar verdiler. Hz. Osman kendisinden sonra yerine geçecek birini belirlememişti. Muhacir ve ensarın ileri gelenleri Hz. Ali'nin halife olmasını istiyorlardı. Fakat Ali, kendisine yapılan bu teklifi hemen kabul etmek istemedi ve teklifi Talha ile Zübeyr'e yöneltti; ancak onlar da kabul etmediler. Sonuçta isyancıların da ısrarıyla Hz. Ali hilâfet makamına getirildi ve kendisine biat edildi.

İbn Mülcem adlı bir Hâricî'nin suikastı sonucunda ağır yaralanan Hz. Ali'den kendisinden sonraki halifeyi belirlemesi istendiğinde şu sözleri söyledi: "Hayır, sizi Resûlullah'ın bıraktığı halde bırakıyorum. Allah sizi Resûlullah'ın vefatından sonra birleştirdiği gibi birleştirir". Oğlu Hasan'a biat edilmesi hususundaki görüşü sorulunca da, "Bunu size ne emrederim ne de nehyederim; siz daha iyi bilirsiniz" dediği rivayet edilir. Hz. Ali'nin ölümünden sonra Küfe'de Kays b. Sa'd'ın öncülüğünde Hz. Hasan'a biat edildiyse de Hasan, Muâviye b. Ebû Süfyan'ın ısrarı üzerine müslümanlar arasında yeni savaşların çıkmaması için bu görevi kendisine bırakmak zorunda kaldı.

Hz. Ebû Bekir'in ilk icraatı, Üsâme b. Zeyd'in kumandasında sefere hazırlanan orduyu göndermek olmuştur. Resûl-i Ekrem'in, Mûte Savaşı'nda şehid düşenlerin intikamını almak üzere hazırladığı ve Suriye'ye doğru göndermeyi planladığı ordu onun rahatsızlığı ve vefatı dolayısıyla yola çıkamamıştı. İrtidat hareketlerinden çekinen bazı sahâbîler, mürtedlerin Medine'ye saldırabileceklerinden endişe ettiklerini halifeye bildirerek bu seferden vazgeçmesini söylediler. Bazı sahâbîler de Üsâme b. Zeyd'in gençliğini ve tecrübesizliğini, ayrıca âzatlı bir kölenin oğlu olduğunu ileri sürerek onu değiştirmesini istediler. Hz. Ebû Bekir, bütün itirazları reddedip 1 Rebûlâhîr 11 (26 Haziran 632) tarihinde orduya hareket emrini verdi. Üsâme atlı, kendisi yaya olarak bir süre yürüdüktan sonra askerlere bir hitabede bulunup onlara Allah yolunda kâfirlerle savaşmayı, ganimet malına zarar vermemeyi, emirlere karşı gelmemeyi, çocukları, kadınları ve yaşlı insanları öldürmemeyi, meyve veren ağaçları kesmemeyi, manastırlara çekilmiş kimselere dokunmamayı tavsiye etti. Düşmanla karşılaşmayan ordu bazı âsi kabileleri yola getirdikten sonra geri döndü. Bu sefer, birçok

kabile üzerinde Medine'nin gücünü göstermesi bakımından isabetli olmuş ve bazı kabilelerin irtidadını önlemiştir.

Hz. Peygamber'in vefatıyla başlayan hilâfet meselesinden sonraki en önemli konu irtidat hareketleridir. Resûlullah'ın bir peygamber olarak büyük başarı göstermesini kıskanan bazı maceraperest kimselerin onu taklit ederek peygamberlik iddiasında bulunmaları kendisi henüz hayatta iken başlamıştı. Kaynaklar, Yemen'de Esved el-Ansi ile Yemâme'de Müseylimetülkezzâb'ın peygamberlik iddiasıyla ortaya çıkacaklarını haber veren bir hadisi kaydeder (Buhârî, "Menâkıb", 25, "Meğâzî", 70, 71, "Ta'bîr", 38; Müslim, "Rû'yâ", 21). Yemen'in nerede ise tamamına hâkim olan Esved'in, Hz. Peygamber'in emriyle mahallî valilerin ve yerli halkın karşı koyması sonucunda 8 Rebûlevvel 11 (3 Haziran 632) tarihinde öldürüldüğü ve bunu Resûl-i Ekrem'in vefatından bir gün önce haber verdiği, ancak buna dair bilginin Medine'ye daha sonra ulaştığı, Kays b. Meqûh el-Murâdî'nin ise Esved'in isyanını devam ettirdiği ve Hz. Ebû Bekir döneminde ortadan kaldırıldığı bilinmektedir. Diğer taraftan bazı kabileler namaz kılacaklarını, ancak Medine'deki devlete zekât vermeyeceklerini bildirdiler. Bu arada Tuleyha b. Huveylid el-Esedî ile Secah adlı bir kadın da peygamberlik iddiasıyla ortaya çıktı. Peygamberlik iddia edenlerle savaşma konusunda bir ihtilâf bulunmamasına karşılık müslümanlar zekât vermek istemeyen kabileler hakkında farklı görüşler ileri sürmeye başladılar. "Lâ ilâhe illallah" diyenlerle savaşmanın doğru olup olmayacağı hususunda Hz. Ömer'in başlattığı tartışma, o yılki zekâtların toplanmasından vazgeçilmesi gibi görüşlerin ortaya atılmasıyla gelişme gösterdi. Hangi sebeple olursa olsun irtidat edenlerle mücadelede kararlı olan Hz. Ebû Bekir önce Medine'deki sahâbîlerin tereddüdünü giderdi. Namaz kılmayı kabul edip de zekât vermek istemeyenlerle savaşmanın şart olduğunu belirtti. Dinin tamamlandığını, onun bazı esaslarının terkedilmesine izin verilemeyeceğini söyleyerek Hz. Ömer'den yardım istedi. Bu kararlı tavriyle bütün tereddütleri gideren ve Üsâme ordusunun Medine'ye dönmesini bekleyen Hz. Ebû Bekir, 11 yılı Cemâziyelevvel (veya Cemâziyelâhîr) ayında (Ağustos veya Eylül 632) 100 kişilik bir süvari birliğinin başına geçerek Fezâre kabilesinin zekâtına el koymayı ve Medine'ye saldırmak isteyen Hârice b. Hısn el-Fezârî'nin üzerine yürüdü.



Kazasker Mustafa İzzet Efendi'nin celi sülûs Ömer levhası - Ayasofya Camii / İstanbul

Kısa bir çarpışmadan sonra âsileri Zülkassa'da dağıttı. Birkaç gün bekledikten sonra Medine ve çevresindeki kabilelerden gelen yardımcı güçlerle birleşerek Tuleyha b. Huveylid üzerine yürümeye hazırlandı. Ancak Hz. Ömer ve Ali'nin ısrarıyla 4000 kişilik ordunun başına Hâlid b. Velîd'i getirerek Medine'ye döndü. Hâlid b. Velîd 27 Cemâziyelâhîr 11 (19 Eylül 632) tarihinde Tuleyha'nın üzerine yürüdü. Buzâha'da yapılan savaşta Tuleyha'nın taraftarları öldürüldü, kendisi ise kaçtı. Hâlid daha sonra, zekât vermeyi reddeden Temîm kabilesiyle savaşmak üzere Bûtâh'a gitti ve bazı mürtedleri öldürdü. Bu arada peygamberlik iddiasında bulunan Secah, Hâlid'in başarılarını görünce iddiasından vazgeçerek Yemâme'ye Müseylimetülkezzâb'ın yanına gitti ve onunla evlendi. Kendisine bir meleğin vahiy getirdiğini ve peygamber olduğunu iddia eden Müseylime'nin ve kabilesi Benî Hanîfe'nin bertaraf edilmesi, 12 yılı başında (Mart 633) sona eren ve tarihe Arabistan'ın en kanlı savaşı olarak geçen Akra b. Savaşı ile sağlanmıştır. Hâlid b. Velîd kumandasındaki İslâm ordusu bu savaşta 600'den fazla şehid vermiştir. Hadramut'taki irtidat hareketleri buranın valileri Ziyâd b. Lebîd el-Ensârî ile Muhâcir b. Ebû Ümme ve onlara daha sonra yardıma gelen İkrime b. Ebû Cehil'in, Uman ve Mehreliler'in irtidadı yine İkrime ile Huzeife b. Mihsan ve Arfece b. Herseme el-Bânkî'nin, Bahreyn'deki isyan hareketleri ise Alâ b. Hadramî ile Amr b. Âs'ın kumandası altındaki birliklerle bastırılmıştır. Böylece Arap yarımadası büyük bir fit-



## HULEFÂ-Yİ RÂSİDİN

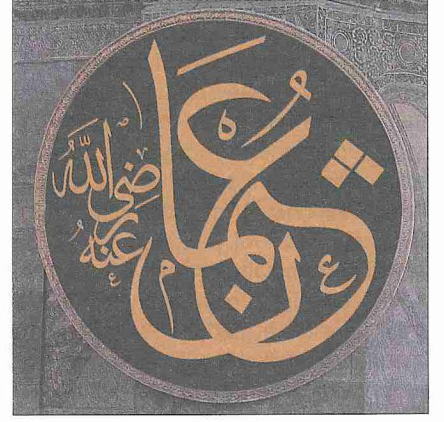
neden kurtulmuş ve Halife Ebû Bekir yüzünü yarımadanın dışına, Irak-İran ile Ürdün-Filistin-Suriye'ye çevirebilme imkânına kavuşmuştur.

Hz. Ebû Bekir, isyan hareketlerinin bastırılmasından sonra İslâm dinini tebliğ etme konusunda Resûl-i Ekrem'in başlattığı stratejiyi sürdürmeye ve bu amaçla önce Sâsânî İmparatorluğu'nun elinde bulunan Fırat nehrinin aşağı taraflarındaki bölgelere ordu göndermeye karar verdi. Bu sırada Bekir b. Vâil kabilesinin önemli bir kolu olan Şeybânîler'in reisi Müsennâ b. Hârîse'nin Medine'ye geleerek İranlılar'la savaşmak üzere bir kumandan tayin edilmesini istemesi üzerine, irtidad hareketlerinin bastırılmasında büyük başarı sağlayan ve henüz Yemâme'de bulunan Hâlid b. Velîd'i Sâsânîler'e karşı savaşmakla görevlendirdi ve orduyuyla birlikte Müsennâ'ya destek vermek için Irak'a doğru yola çıkmasını istedi. Böylece Hulefâ-yi Râsîdîn dönemi boyunca Sâsânî İmparatorluğu'na karşı yapılacak askerî mücadelelerin yönetileceği Irak cephesi başkumandanlığı kurulmuş ve yalnızca İslâm tarihinin değil bütün insanlık tarihinin en büyük, en hızlı ve en kalıcı fütühat hareketi başlatılmış oldu (12 yılı başı/Mart 633). Hâlid b. Velîd'in Irak cephesine gönderilmesinden birkaç ay sonra da dönemin ikinci büyük devleti Bizans İmparatorluğu'na karşı Suriye, Filistin ve Ürdün yönünde ordular yollanmak suretiyle diğer bir başkumandanlık oluşturuldu.

Yemâme'den Irak'a doğru harekete geçen Hâlid b. Velîd Bahreyn yolundan Nibâc'a vardı; Haffân'da kendisini bekleyen Müsennâ ile birleşerek Basra körfezindeki Übülle'ye gitti ve sonraları 4 fersah uzağına Basra şehrinin kurulacağı bu liman şehri fethetti. Arkasından Fırat nehrinin güneyinden batıya doğru Nehrülmerre (Nehrülmürre) ırmağının yanındaki büyük bir kaleyi barış yoluyla ele geçiren Hâlid, Zendevend-Dürtâ ve Hürmüzcerd'i barış yoluyla, teslim olmaya yanaşmayan Ülleys'i savaşarak ele geçirdi (3 Receb 12/13 Eylül 633). Bölgenin önemli yerleşim merkezlerinden Hîre'ye doğru giderken bir Sâsânî hudut muhafaza birliğini dağıtması üzerine Hîre halkı yüksek surlarla çevrili şehirde yer alan üç büyük kaleye sığındı. İslâm ordusunun şehrin çevresinde görünmesi üzerine Hîreliiler bazı özel hükümler yanında cizye ödemek şartıyla teslim oldular. Burada bir süre kalan Hâlid, şehrin çevresinde ve Fırat'ın kuzeyindeki Sevâd bölgesinde bulunan yerleşim

merkezlerine akınlar düzenledi. Bu arada Sâsânîler'in erzak ve silâh ambarı Enbâr'ı barış yoluyla, ticaret kervanlarının uğradığı çok önemli bir menzil olan Suriye-Arabistan çölünün birleştiği yerdeki Aynüttemr'i savaşarak fethetti. Böylece Basra körfezinden Aynüttemr'e kadar Fırat nehri boyunca uzanan toprakların İslâm devletinin sınırlarına katılmasını sağladı.

Hicretin 13. yılı başında (Mart 634) Hz. Ebû Bekir, Hâlid b. Velîd'i Suriye cephesindeki orduları desteklemekle görevlendirdi. Hâlid'in, yerine Müsennâ'yı bırakarak ayrılmasını fırsat bilen Sâsânîler bölgeyi geri almak için harekete geçtiler. Fakat Müsennâ kardeşiyle birlikte onlara karşı koydu; arkasından da Sâsânîler'in büyük bir taarruz için hazırlık yaptıklarını öğrenince Medine'ye yardım istemeye geldi. Bu durumu ağır hasta iken öğrenen Ebû Bekir, Ömer'e Irak cephesine takviye kuvvet göndermesini vasiyet etti. Hz. Ebû Bekir'in vefatından sonra halife olan Ömer, Mescid-i Nebevî'de biat alırken müslümanları Irak cephesine yardıma çağırdı. Böylece kurulan 1000 kişilik gönüllüler birliğinin başına getirilen Ebû Ubeyd es-Sekâfî, Sâsânî ordusuyla Fırat kenarında yaptığı Köprü Muharebesi'nde emrindeki askerlerin birçoğu ile beraber şehid oldu (13/634). Hz. Ömer Irak cephesinin başkumandanlığına Sa'd b. Ebû Vakkâs'ı tayin etti. Sa'd büyük bir Sâsânî ordusuyla yaptığı Kâdisiye Savaşı'nı kazandı; İranlı kumandan Rüstem öldürüldü (15/636); arkasından da imparatorluğun başşehri Medân'e girildi. Kâdisiye Savaşı'nda yenilen ve başşehirlerini müslümanlara teslim etmek zorunda kalan Sâsânî kuvvetleri, Hulvân'a sığınan III. Yezdicerd'in emriyle Dicle'nin doğu tarafında ve Sevâd ile İran-Horasan yolu üzerinde bulunan Celûlâ'da toplandılar; kumandanları Kâdisiye'de öldürülen Rüstem'in kardeşi Hurrezâd idi. Sa'd b. Ebû Vakkâs'ın Halife Ömer'den aldığı tâlimat doğrultusunda sevkettiği 12.000 kişilik bir kuvvet Celûlâ Savaşı'nda Sâsânî ordusunu yendi (16/637) ve kistrâ Hulvân'ı terketmek zorunda kaldı. Müslümanlar da önce Celûlâ'yı, arkasından Hulvân'ı ele geçirdiler ve böylece Sevâd bölgesi yani Irak toprakları İslâm'a açılmış oldu. 17'de (638) Sûs, iki yıl sonra Hûzistan ve üç yıl sonra da Musul ile Erdebil fethedildi. Nihayet 21 (642) yılında vuku bulan ve tarihe "fethu'l-fütûh" diye geçen Nihâvend zaferiyle Irak'ın fethi tamamlandı ve İran kapıları müslümanlara açıldı. Aynı zaman-



Kazasker Mustafa İzzet Efendi'nin celi sülûs Osman levhası – Ayasofya Camii / İstanbul

da ateşperest Sâsânî İmparatorluğu'nun yıkılmasını da sağlayan bu gelişmeler sırasında Kistrâ III. Yezdicerd Merv'e kadar kaçmaya mecbur oldu ve orada Hz. Osman'ın hilâfeti döneminde Merzûbân Mâheveyh'in ihaneti sonucunda 31 (651) yılında öldürüldü. Hz. Ömer zamanında Hindistan'a da keşif amacıyla bazı seferler düzenlendiği ve bunlardan ilkinin Tâne adası ile Deybül kıysına yapıldığı bilinmektedir.

Hz. Osman'ın hilâfetiyle birlikte İslâm ordularının İran içlerine doğru süratle ilerlediği görülmektedir. Bu dönemde İsfahan, Hemedan, Kirman, İrmîniye, Gûrcistan, Dağıstan ve Azerbaycan, Arrân bölgesiyle Tiflis alınarak İran'ın fethi büyük ölçüde tamamlandı. Hz. Osman, Erdebil merkez olmak üzere Azerbaycan'ın çeşitli şehirlerine askerî birlikler yerleştirdi. Öte yandan İran'a karşı yapılan seferler Bahreyn'den deniz yoluyla da sürdürüldü. Bu yolla İstahr'ın ardından bölgenin diğer şehirleri müslümanların idaresine geçti ve Belûcistan'ın sahil bölgesine ulaşıldı. 651 yılına gelindiğinde bütün İran İslâm hâkimiyetine girmiş bulunuyordu. 31 yılı ortalarından sonra ise (652) bugünkü Afganistan sınırları içerisinde yer alan Belh, Herat, Bûşenc, Nişâbur, Tûs gibi önemli şehirlerden oluşan Horasan'ın fethi için ilk adımlar atıldı ve bu merkezler kısa sürede ele geçirildi.

Hz. Ali'nin hilâfeti döneminde hemen hiçbir fetih hareketine teşebbüs edilmemiş, sadece 38 yılı sonu ve 39 yılı başlarında (Mayıs 659) Hârîs b. Mürre el-



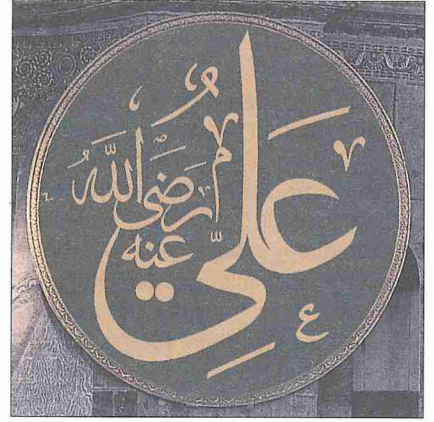
Abdî fetih amacıyla gittiği Sind bölgesinden bir miktar ganimet ve esir ele geçirmiştir.

Müslümanların Bizans İmparatorluğu ile mücadelesi Hz. Peygamber zamanında yapılan Müte Savaşı ile başlamış (8/629), Tebük Seferi'yle (9/630) devam etmişti. Bu savaşların hedefi İslâmiyet'in tebliği yanında bölgenin güvenliğini sağlamak, orada yaşayanların uğradığı zulüm ve haksızlığa son vermektir. Hz. Ebû Bekir de bu amaçla, Hâlid b. Velîd'i Sâsânî cephesinde görevlendirmesinden birkaç ay sonra her biri 3000 kişiden oluşan üç ayrı birliği, ikisini Yezîd b. Ebû Süfyân ile Şürahbîl b. Hasene'nin kumandasında Tebük-Maan istikametinde Suriye ve Ürdün'e, üçüncüsünü de Amr b. Âs kumandasında Eyle üzerinden sahil istikametinde Filistin'e doğru gönderdi (634). Amr b. Âs, Güney Filistin'de bulunan Vâdilâra-be'deki çatışmalarda başarı sağladıktan sonra Dâsin'de (Gazze) ünlü Bizans kumandanı Sergios'u yenilgiye uğratıp öldürdü ve Gamrûlarabât'a kadar ilerledi. Bu gelişmeleri o sırada geldiği Humus'ta öğrenen İmparator Herakleios, müslümanların Suriye'nin güneyine yaptıkları hücumları engellemek ve onları Bizans topraklarından çıkarmak üzere kardeşi Theodoros kumandasındaki bir orduyu Filistin'e sevketti. Bu esnada Kaysâriye şehrini kuşatmakta olan Amr b. Âs, yaklaşan Bizans ordusuna elindeki askerlerle karşı koyamayacağını anlayınca kuşatmayı kaldırıp Hz. Ebû Bekir'den yardım istedi. Halife de Irak cephesinde bulunan Hâlid b. Velîd kumandasındaki 500-800 kişilik süvari birliğiyle Suriye cephesine gitmesini emretti. Dûmetülcendel'i ikinci defa ele geçirip Kurâkir ile Süvâ arasındaki çölü süratle geçen Hâlid, Dimaşk yakınlarındaki hıristiyan Gâssânîler'in kargâhı olan Mercirâhit'e saldırarak Bizans askerlerini yenilgiye uğrattı (13/634). Daha sonra güneye doğru ilerleyerek Amr b. Âs dışındaki diğer iki kumandanla buluştu ve Busrâ ile bu şehrin içinde yer aldığı Havran bölgesini fethetti. Ardından kuzeye yöneldi ve Ecnâdeyn'de Amr b. Âs'a yetişti. Theodoros kumandasındaki 80.000 kişilik ordu ile yapılan başkumandanlığını Hâlid'in yürüttüğü Ecnâdeyn Savaşı'nda büyük bir zafer kazanıldı (28 Cemâziyelevvel 13/30 Temmuz 634). Halife Ebû Bekir, İslâm'a Filistin ve Suriye'nin kapılarını açan bu savaşın sonucunu öğrendikten sonra 22 Cemâziyelâhir 13 (23 Ağustos 634) tarihinde vefat etti. Bu zaferrin arkasından müslümanlar, 28 Zilkade

13'te (23 Ocak 635) vuku bulan Fihl Savaşı'nda da düşman kuvvetlerine büyük zayıyat verdirdiler. 635 yılı Şubat ayında Mercüssuffer'de müslümanlara yenilen bir başka Bizans ordusundan kaçan askerlerin Dimaşk'a sığınması üzerine şehir kuşatıldı ve Receb 14'te (Eylül 635) fethedildi. Aynı yıl Bizanslılar Mercürrûm'da da ağır kayıplar verdiler. Bu dönemde Ba'lebek, Humus ve Hama şehirleri de müslümanların eline geçti.

Hz. Ömer'in hilâfetine ilk yılında gerçekleşen Suriye'deki fetihler üzerine Bizans İmparatoru Herakleios, hıristiyan Araplar'ın ve Ermeniler'in de katıldığı 50-100.000 kişilik bir ordu hazırlayarak ardarda gelen bu yenilgilere bir son veremeyi düşündü. Bizans'ın yaptığı savaş hazırlıklarını öğrenen Hâlid b. Velîd Humus ve Dimaşk'taki kuvvetleri de çağırıp ve sayıları 25.000'i aşan askerleriyle Yermük vadisine geldi. Savaşmadan beklenen üç aydan sonra 12 Receb 15 (20 Ağustos 636) günü yapılan meydan muharebesinde Bizans ordusu çok ağır bir yenilgiye uğradı; Theodoros öldürülürken kurtulan askerler Filistin'e, Antakya'ya, el-Cezîre ve İrmîniye'ye kaçtılar. Bunların bir kısmını takip etme görevini alan İyâz b. Ganm Malatya'ya kadar ilerledi ve şehir halkı ile cizye ödemeleri şartıyla bir anlaşma yaparak geri döndü. Bu gelişmeleri öğrenen Herakleios Malatya'ya asker gönderip şehri yaktırdı; kendisi de Antakya'dan İstanbul'a döndü. Yermük Savaşı'ndan sonra Suriye Bizans'ın elinden çıktı. 16'da (637) Şeyzer, Kinnesrîn, Halep, bir yıl sonra Antakya, iki yıl sonra da Urfa ve el-Cezîre bölgesindeki diğer şehirler kısa aralıklarla müslümanlara teslim oldular. Suriye ve el-Cezîre'nin fethinden sonra İslâm devletinin sınırları Toroslar'a dayandı. Bizans İmparatoru Herakleios, sınır bölgelerinde yaşayan halkı müslümanların tehdit ve saldırılarından korumak üzere iç kısımlara çekerek geniş bir sahayı boş bıraktı. Yermük Savaşı'nın arkasından Filistin'in fethine devam edildi. Hıristiyanların kutsal merkezi Kudüs kuşatılınca halk aman diledi ve Halife Ömer 17 (638) yılında bizzat gelerek şehri Patrik Sophronios'tan teslim aldı. Daha sonra da Askalân ile (19/640) Kaysâriye (20 yılı başları/640 sonu) başta olmak üzere diğer şehirler ele geçirildi.

Filistin'in fethini tamamlayan Amr b. Âs Mısır'ın fethinin de stratejik açıdan gerekli olduğunu, çünkü Filistin ve Suriye'de yenilerek oraya kaçan Bizanslı kumandan ve askerlerin her an bir karşı saldırı-



Kazasker Mustafa İzzet Efendi'nin celi sülüs Ali levhası - Ayasofya Camii / İstanbul

ya geçebileceklerini söyleyerek harekâta başlamak için Halife Ömer'den izin aldı. 19 (640) yılı başında 4000 kişilik bir süvari birliğiyle sınırda bulunan Feremâ'yı ele geçirdi. Ardından Medine'den gelen 5000 kişilik takviye kuvvetiyle birlikte Aynişems'te güçlü bir Bizans ordusunu hezimete uğrattı. Bilbis'in fethinin arkasından Babilon üzerine yürüyüp önce yedi aylık bir kuşatmayla burayı (9 Nisan 641), daha sonra da Bizans için çok önemli bir ticarî liman şehri olan İskenderiye'yi fethetti (21/642). Amr, 643 yılında Babilon yakınında Fustat adıyla bir ordugâh şehri kurarak Arabistan'dan göç eden müslümanları buraya yerleştirdi; bu başarılarından dolayı kendisine "Mısır fâtihi" unvanı verildi ve Hz. Ömer tarafından Mısır'a vali tayin edildi.

Kuzey Afrika fetihlerine Hz. Osman'ın hilâfeti döneminde de devam edildi ve yeni toprakların idaresi Mısır'a bırakıldı. Bu arada Bizanslılar'ın tekrar ele geçirdikleri İskenderiye geri alındı (25/646). Amr b. Âs, Mısır'ın malî işlerini yürütmek üzere gönderilen Abdullah b. Sa'd b. Ebû Serh ile anlaşamadığı için valilikten azledildi. Amr'ın yerini alan Abdullah b. Sa'd Trablusgarp'tan İfrîkiye'ye (Tunus ve civarı) kadar ilerledi ve bu bölgenin önemli bir merkezi olan Sübeytula önlerinde yapılan savaşta galip geldi ve bölge İslâm'a açıldı. Müslümanlar, bu başarıdan sonra Nil vadisi doğrultusunda güneye ve Akdeniz sahilinden de batıya doğru ilerlemelerini sürdürdüler. Abdullah b. Sa'd zamanında Nûbe fethedildi; İslâm ordusu bugün Sudan topraklarında bulunan Don-



## HULEFÂ-Yİ RÂŞİDİN

gola'ya kadar ilerledi ve Makarra Krallığı ile bir antlaşma imzalandı (Ramazan 31/ Nisan - Mayıs 652).

Hz. Osman, hilâfeti zamanında kazanılan deniz zaferleri ve adaların fethiyle Hulefâ-yi Râşidîn arasında temayüz etmiş bir şahsiyettir. Suriye, Mısır ve İfrîkiye'nin ele geçirilmesiyle Orta ve Doğu Akdeniz'in doğu ve güney sahillerine tamamen sahip olan müslümanlar, özellikle Bizans donanmasına karşı bir deniz gücü hazırlama gereğini duydular. Diğer taraftan Iustinianos döneminden (527-565) itibaren Akdeniz'deki dünya ticareti Suriyeli ve Mısırlı tâcirlerin elinde bulunuyordu. Müslümanlar Mısır ve Suriye'nin Akdeniz sahillerindeki tersanelerini ele geçirmişler ve eskiden beri denizcilikle uğraşan insanları idareleri altına almışlardı. Fakat 20 (641) yılında Alkame b. Mücezziz el-Müldicî'nin Kızıldeniz üzerinden Habeşistan'a giderken fırtınaya yakalanıp askerleriyle birlikte boğulması belki de Hz. Ömer'in denizcilige kuşkuyla bakmasına yol açmıştı. Ancak 24'te (645) bir Bizans donanmasının çıkarma yaparak İskenderiye'yi yeniden ele geçirmesi üzerine müslümanlar, Bizans'ın denizdeki üstünlüğü devam ettiği sürece Suriye ve Mısır'daki hâkimiyetlerinin tehdit altında olduğunu anladılar. Suriye Valisi Muâviye b. Ebû Süfyân, 27 (648) yılında Kıbrıs'a bir donanma gönderilmesi hususunda Hz. Osman'ı ikna etti. Halife sahillerin askerle güçlendirilmesi ve kimseyi sefere zorlamayıp yalnız gönüllüleri alması şartıyla Muâviye'nin ertesi yıl Kıbrıs'a gitmesine izin verdi. Kıbrıs barış yoluyla ele geçirilerek vergiye bağlandı. Bir yıl sonra Suriye yakınlarındaki Arvad (Cyzikus) adası alındı. 652'de 200 gemilik bir filo Suriye'den Sicilya'ya gitti; aynı yıl Rodos'a bir sefer düzenlendi. 654'te 500 gemiyle ikinci Kıbrıs seferi gerçekleştirildi ve adaya 12.000 kişilik bir birlik yerleştirildi. 652 yılında bir Bizans donanması yeniden İskenderiye'ye çıkarma yapmaya teşebbüs ettiyse de Mısır Valisi Abdullah b. Sa'd tarafından yenilgiye uğratıldı. Hulefâ-yi Râşidîn döneminin en büyük deniz savaşı bu Bizans saldırısından hemen sonra gerçekleşti. Abdullah b. Sa'd, 200 gemilik bir Mısır donanması ile Anadolu sahillerine doğru denize açıldı. Müslümanlar bazı rivayetlere göre İskenderiye açıklarında, bazılarına göre ise Antalya'nın Finike ilçesi açıklarında, Herakleios'un torunu II. Konstans'ın kumandası altındaki 500 parçadan oluşan Bizans donanmasını İslâm tarihinde "Zâtü's-savârî" adıyla anı-

lan savaşta yenerek ilk büyük deniz zaferini elde ettiler ve Bizans'ın Doğu Akdeniz'deki hâkimiyetine son verdiler (31/ 652 veya 34/655).

Hulefâ-yi Râşidîn devrinde gerçekleştirilen fetihlerle Irak ve İran ile Horasan, Azerbaycan ve çevresi, Suriye, Filistin, Mısır ile Kuzey Afrika İslâm topraklarına katıldı. Müslümanlar, fethettikleri ülkelerin çeşitli din ve mezheplere mensup sakinlerine cizye ödemek şartıyla eski dinlerine bağlı kalma özgürlüğünü verdikleri gibi İslâmiyet'i kabul edenlere de kendileriyle eşit haklar tanıdılar. Ayrıca fetihlerden sonra şehirlere çok sayıda müslüman yerleştirerek bu bölgelerin İslâmlaşmasını, daha sonraki fetihler için buralarda askerî üslerin kurulmasını ve bu yerlerin müslümanların idaresinde kalmasını sağladılar.

**İç Karışıklıklar ve İç Savaşlar.** Hulefâ-yi Râşidîn döneminin dört halifesinden yalnız ilki eceliyle ölmüş, Hz. Ömer Ebû Lü'lü'ün şahsî kını sonucunda, Hz. Osman ile Hz. Ali siyasi ve dinî ayrılıklar yüzünden şehid edilmişlerdir. Esasen Hz. Osman'ın öldürülmesiyle başlayıp arkasından Hz. Ali'nin halife olması üzerine patlak veren Cemel Vak'ası ve Siffîn Savaşı ile süren gelişmeler, Hâricî isyanları, Hz. Ali'nin şehid edilmesi ve arkasından yaşanan kanlı olaylar, aynı zamanda İslâm tarihinde ortaya çıkan ilk fitne hareketleridir. "el-Fitnetü'l-kübrâ" diye tanımlanan Hz. Osman'ın 18 Zilhicce 35 (17 Haziran 656) tarihindeki şehâdetinin, onun bazı karar ve tasarruflarından dolayı halifeliğinin ikinci döneminde kendini gösteren gelişmelerden kaynaklandığı kabul edilmektedir. Hz. Osman'ın tepki çeken karar ve tasarruflarının bazıları şöylece sıralanabilir: Kureyş kabilesi ileri gelenlerinin yeni topraklara yerleşmesine izin vermesi ve bunlardan bir kısmının oralarda çok miktarda mal mülk edinmesine göz yumması;

Kureyşlilik şuuru ile bazı sözler söyleyen ve davranışlara girenlere ses çıkarmaması; önemli makamlara yakın akrabalarını, meselâ Mısır Valisi Amr b. Âs'ın yerine sütkardeşi Abdullah b. Sa'd b. Ebû Serh'i, Kûfe Valisi Sa'd b. Ebû Vakkâs'ın yerine ana bir kardeşi Vefid b. Ukbe'yi, kendi kâtipliğine de amcasının oğlu Mervân b. Hakem b. Ebû'l-Âs'ı tayin etmesi; Suriye Valisi Muâviye'nin yetkilerini genişletmesi; yine yakın akrabalarından bazı kimselere mal ve toprak vermesi, ayrıca bazı sâhipsiz toprakları yine yakınlarına iktâ etmesi; kendisini eleştiren bir kısım sahâbîlere karşı sert davranması; Muâviye'nin malî tasarruflarını ve bazı kimselerin mal biriktirme hususundaki ısrarlarını knayan Ebû Zer el-Gıfârî'yi Rebeze'ye sürmesi; Resûl-i Ekrem tarafından Tâif'e sürgün edilmiş olan amcası ve kâtibî Mervân'ın babası Hakem b. Ebû'l-Âs'ı Medine'ye getirtmesi; hilâfet mührü olarak kendisine intikal eden Hz. Peygamber'in mührünü Eris Kuyusu'na düşürmesi.

33 (654) yılında hacdan dönen Hz. Osman, çeşitli eyaletlerdeki valileri şikâyet etmek amacıyla Medine'ye bazı heyetlerin gelmesi üzerine valileriyle bir toplantı yaptı. Suriye Valisi Muâviye, Kûfe Valisi Saïd b. Âs, Basra Valisi Abdullah b. Âmir, Mısır Valisi Abdullah b. Sa'd'ın katıldığı bu toplantıda muhaliflere karşı güç gösterisi bulunulması, savaşa gönderilmeleri, kendilerine para verilerek susturulmaları gibi hususlar tartışıldı ve Hz. Osman yönetime muhalif olanların sıkıştırılmasını, bazılarının savaşa gönderilmesini veya atıyalarının kesilmesini emretti. Bu tedbirler vilâyetlerdeki muhalif hareketlerin daha da güçlenmesine yol açtı. Bu arada Medine'de Hz. Âişe, Hz. Ali, Talha, Zübeyr, Abdurrahman b. Avf gibi şahsiyetler özellikle valilerin tavır ve hareketlerinden dolayı Hz. Osman'ı kınıyorlardı. Bazı rivayetlerde Hz. Osman'a karşı siya-

Kâmil Akdik'in sülûs-nesh hattıyla yazdığı Hz. Ali hakkındaki bir hadis-i şerif (Sabancı Koleksiyonu)





sî bir komplonun varlığından da bahsedilmekte ve Abdullah b. Sebe'nin çeşitli bedevî gruplarını halifeye karşı kıskırttığı belirtilmektedir (Taberî, I, 2852, 2950, 2995). Sonuçta Kûfe, Basra ve Mısır'dan gelen âsiler, Medine'de terör estirerek Halife Osman'ı evinde günlerce kuşatma altında tuttuktan sonra şehid ettiler.

Hz. Osman'ın öldürülmesinden sonra ortaya çıkan olaylar, Hz. Ali döneminin hemen tamamını işgal edip fetihlerin durmasına ve İslâm dünyasında asırlarca sürececek karışıklıkların çıkmasına sebep olmuştur. Medine'deki sahâbilerin ve isyancıların ısrarı üzerine hilâfet mevkiine gelen Hz. Ali'yi bekleyen en önemli mesele Hz. Osman'ın katillerinin bulunup cezalandırılması idi. Ancak ortada belirli bir katil olmadığı gibi, "Osman'ı hepimiz öldürdük" diyen âsilerle başa çıkmak da kolay değildi. Hz. Ali, başta Suriye Valisi Muâviye olmak üzere kendisine biat etmek istemeyen bazı valileri görevlerinden aldı. Talha b. Ubeydullah Basra, Zübeyr b. Avvâm Kûfe valisi olmak istedilerse de halife isteklerini kabul etmedi. Onlar da umre bahanesiyle Mekke'ye gittiler ve orada hacdan dönmeye hazırlanan Hz. Âişe ile buluştular. Bunun üzerine Hz. Âişe Mekke'de kalmaya karar verdi ve yaptığı bir konuşmada halka Osman'ın zulmen öldürüldüğünü söyledi. Bu arada, Hz. Osman'ın şehâdetinden sonra Medine'yi terkeden Emevî kabilesi mensupları ile Hz. Ali'nin görevlerine son verdiği Basra ve Yemen valileri de beytûlmâllerinde bulunan para ve savaş malzemelerini yanlarına alarak Mekke'ye geldiler ve Hz. Âişe'ye katıldılar. Hz. Osman'ın kanını dava için harekete geçen Hz. Âişe'nin liderliğinde toplanan bu insanlar Basra'ya gitmeye karar verdiler. Hz. Ali de onlarla karşılaşmak amacıyla Kûfe'ye doğru yola çıktı ve sonuçta Cemel Vak'ası vuku buldu (36/656); birçok müslümanın öldüğü bu mücadelede Hz. Ali üstün geldi.

Görevden alınmayı kabullenemeyen ve yeni valiyi şehre sokmayan Emevîler'in lideri durumundaki Muâviye, Hz. Ali'ye biat etmediği gibi onu halifenin öldürülmesine ilgisiz kalmakla ve âsileri ordusunda barındırmakla suçladı. Ayrıca Hz. Osman'ın kanlı gömleğini ve hanımı Nâile'nin kesik parmağını camide halka göstererek onları Hz. Ali'ye karşı kıskırtmaya, arkasından da Hz. Osman'ın akrabası sıfatıyla onun kanını dava etme hakkına sahip olduğunu söyleyerek bunu gerçekleştirmek amacıyla Suriye'deki müslümanlardan biat almaya başladı. Muâviye'nin

Câhiliye döneminin kan davası anlayışını hatırlatan bu tutumu karşısında Hz. Ali Cemel Vak'ası'ndan sonra onu yeniden biata davet etti. Muâviye ise Hz. Osman'ın katillerinin kendisine verilmesini, Hz. Ali'nin halifelîği bırakmasını ve şûra usulüyle yeni bir halife seçilmesini teklif etti. Onun bu tavrı iki tarafı Sıffin'de karşı karşıya getirdi (Zilhicce 36/Haziran 657). Savaşın Hz. Ali'nin lehine sona ermekte iken durdurulması ve işin hakemlere havale edilmesi üzerine (Safer 37/Temmuz 657) yeni bir karışıklık ortaya çıktı ve Hz. Ali'nin ordusundan ayrılanlar bu defa onunla Nehrevan'da savaştı; kesin yenilgiye uğrayan bu zümre daima isyan halinde kaldı (bk. HÂRİCİLER) ve Hz. Ali İbn Mülcem adlı bir Hâricî tarafından şehid edildi (40/661).

## II. MEDENİYET TARİHİ

**İdarî ve Siyasî Teşkilât.** Hz. Peygamber'den sonra İslâm devletinin merkezde halife, vilâyetlerde valilerle yönetilen bir siyasî ve idarî yapıya sahip olduğu bilinmektedir. Halife devletin başıdır ve Medine'de bulunan müslümanlar tarafından tesbit ve tayin edilmiş, daha sonra da diğer vilâyetlerde bulunan müslümanların biatı alınmıştır. İlk dört halifeden Hz. Ebû Bekir ile Hz. Ali Medine halkının seçimiyle, Hz. Ömer halef bırakma suretiyle, Hz. Osman da şûra yoluyla hilâfete gelmiştir. Hiçbir halife, ölümünden sonra yerine geçecek halifeyi belirlerken kendi ailesinden birini düşünmemiştir. Hicaz bölgesinde bir devlet geleneğine sahip olmayan ilk müslüman Araplar'ın, bütün dünyada eski çağlardan beri uygulanan verasete dayalı aile iktidarı düzenine ilgi göstermemeleri dikkat edilmesi gereken önemli bir gelişmedir. Halifenin tesbitinde ilk müslümanlar olan muhacirler öncelik verilmesinin Kur'an-ı Kerim'den kaynaklandığı ve birçok âyette muhacirlerin övüldüğü, ayrıca muhacir ve ensarın birlikte övüldüğü âyetlerde de muhacirlerin önce zikredildiği bilinmektedir. Hulefâ-yi Râşidîn döneminin halifeleri, yüksek ahlâka ve insanî değerlere sahip ilk müslümanlardan ve aşere-i mübeşşereden olmalarının yanında Hz. Peygamber ile sıhrîyet bağı bulunan şahsiyetlerdi. Hz. Ebû Bekir ile Ömer onun kayınpederleri, Hz. Osman ile Ali ise damatları idi. Bu aile bağları kendilerine Resûl-i Ekrem'i daha iyi tanıma imkânı sağlamış ve müslümanlar nezdinde onlara itibar kazandırmıştır.

Bu dönemde halifenin namazda imamlık yapmak gibi dinî hizmetleri yürütme-

sine dayanarak devletin teokratik bir anlayışta olduğu söylenemez. İktidarını doğrudan Allah'tan aldığını, böylece yeryüzünde Allah'ın temsilcisi durumunda bulunduğunu iddia eden bir hükümdar veya din adamı anlayışı Hulefâ-yi Râşidîn döneminde hiçbir zaman görülmemiştir. Bu dönemde halifeler iktidarın kaynağının müslümanlar yani ümmet olduğunu kabul etmişlerdir. Nitekim Hz. Ebû Bekir kendisine "halîfetullah" değil "halîfetü resûlillâh" denilmesini istemiştir. Ayrıca bu halifelerden hiçbiri insanların günahlarını bağışlamak, onları takdis etmek, dinen ihraç etmek veya cennete göndermek gibi mânevî sultalarının bulunduğu da söylememiştir. Aksine Hz. Ebû Bekir'in halife olduğu sırada, yanılabilenliği ihtimalini ve böyle bir hal vâki olursa müslümanların kendisini doğru yola getirmeleri gerektiğini ifade ettiği, Hz. Osman'ın bazı tasarruflarındaki hatalardan dolayı insanlardan özür dilediği görülmektedir. İlk halifeler yürütme, yargı ve belirli ölçüde yasama yetkisini ellerinde tutmalarına rağmen Kur'an ve Sünnet'in ölçülerine bağlı bir iktidara sahip bulunduklarının farkında idiler. Ayrıca onlar Hz. Peygamber'in halifesi sıfatıyla iş gören, devletin ve ümmetin menfaatleriyle şahsî menfaatlerini birbirinden ayırabilen idealist insanlardı.

Dört halifenin göreve başlamasında dikkati çeken bir başka unsur da aldıkları biattır. Bu biatın, halife seçimi için mi yoksa halifeye bağlılık için mi olduğu hususunda farklı değerlendirmeler bulunmakla birlikte bununla müslümanlar halifeyi tanıdıklarını, kendisine bağlı kalacaklarına ve emirlerine uyacaklarına dair söz verdiklerini göstermektedirler. Bu dönemde halifenin görevi müslümanların ve devletin tebaası olan gayri müslimlerin idaresini yürütmek, dini hâkim kılmak ve yapmak, bunun için cihad yapmak, adaleti sağlamak ve devleti yönetmek şeklinde özetlenebilir. Halifenin bu dönemde yargı ve yürütme yetkilerini elinde topladığı kabul edilmektedir. Bütün bu hizmetleri yerine getiren halifeler Kur'an-ı Kerim'de yer alan şûra esasını (Âl-i İmrân 3/159; eş-Şûrâ 42/38) en iyi biçimde kullanmışlar ve devletin şûra ve biat esasları etrafında kurumlaşmasını sağlamışlardır. Böylece hızla genişleyen İslâm coğrafyası üzerinde adaleti temin edecek devletin etkinliğini göstermişlerdir.

Hulefâ-yi Râşidîn döneminde Asr-ı saâdet'te olduğu gibi ordu kumandanlarına "emîrül-ceyş" veya "emîrül-cünd" adı



## HULEFÂ-Yİ RÂŞİDİN

veriliyor, vilâyetlerin idaresini yürüten valilere de çok defa "emîr" ve bazan "âmîl" deniliyordu. Çünkü valilerin çoğunluğunu fetihleri gerçekleştiren kumandanlar oluşturuyordu. Meselâ Hâlid b. Velîd, Ebû Ubeyde b. Cerrâh, Amr b. Âs, Ebû Mûsâ el-Eş'arî, Sa'd b. Ebû Vakkâs, Umeyr b. Sa'd, Utbe b. Gazvân, İyâz b. Ganm gibi sahâbîler hem kumandan hem de vali idiler. Valiler görevli buldukları vilâyette halifenin otoritesini temsil ediyorlardı. Genel olarak onların vazifelerini namazlarda imamlık yapmak, savaş sırasında orduyu düzenlemek ve savaşı idare etmek, fetihlerden sonra ele geçen yerlerin halkı ile antlaşmalar yapmak, vergileri toplamak, devlet görevlilerinin maaşlarını dağıtmak, ganimetleri taksim etmek ve beytül-mâl hissesini Medine'ye göndermek, esirlerin durumunu karara bağlamak, müslümanları yeni yerleşim merkezlerine ve eski şehirlere yerleştirmek, emniyet ve asayiş sağlamaya, suçluları cezalandırmaya, adli işleri yürütmek, camilerde halka İslâm esaslarını öğretmek şeklinde sıralamak mümkündür. Valilerin kendi vilâyetlerinde ortaya çıkan irtidad hareketlerinin bastırılmasında, arkasından fetihlerin başlaması üzerine cihada katılacak gönüllü askerlerin toplanıp sevk edilmesinde çok önemli görevleri yerine getirdikleri bilinmektedir. Hz. Ömer, birçok vilâyette adli ve malî işleri genel idareden ayırıp buralara doğrudan kendisine bağlı kâdılar ve vergilerin toplanması için âmiller göndermeye başladı. Vilâyetlerde valinin yanında kâtip, divan kâ-tibi, haraç âmilî, sâhibü's-şurta, beytül-mâl âmilî ve ordu kumandanı gibi devlet görevlileri bulunuyordu. Genelde devlet memuru, özeldelik memuru olarak bazı kimselerin âmil ismiyle görevlendirilmesi esasen Hz. Peygamber döneminden beri uygulanıyordu. Bu görevlerin kesin biçimde birbirinden ayrılmadığı görülmektedir.

Hz. Ebû Bekir halife olunca valileri değiştirmemiş, ancak bazılarını kendi görüşlerini de alarak daha iyi hizmet verecekleri yerlere tayin etmiştir. Ebû Bekir zamanında büyük vilâyetler Hicaz, Necid, Bahreyn-Uman, Yemen-Hadramut, Irak ve Şam idi. Fethedilen yerlerin artması ve yeni şehirlerin kurulması sebebiyle sayıları çoğalan valilerin tayinine ayrı bir önem veren Hz. Ömer, bu göreve göndermeyi düşündüğü kimselerin durumlarını sahâbîlerle istişare etmeye, adayları ehil kimseler arasından seçmeye itina gösterirdi. Tayin ettiği vali ve âmillerine bir be-

rat verir, onlar da bu berati göreve başlayınca halka okurlardı. Ayrıca onlara uygulamaları gereken esasları bildirerek gerekli tavsiyelerde bulunurdu. Onun şu tavsiyeleri vali ve âmillerden nasil bir idare beklediğini ortaya koymaktadır: "Sizi saltanat sürmek, halka tahakküm etmek için tayin etmedim. Siz hidayet rehberi olacaksınız; herkes de size uyacaktır. Müslümanların haklarını koruyunuz; onları kötülemeyiniz ki zillate duçar olmasınlar; onları haksız yere övmeyiniz ki şımarasınlar. Kapılarınızı yüzlerine kapamayınız ki kuvvetliler zayıfları ezmesinler. Kendinizi müslümanlardan üstün görmeyiniz ki haksızlığa uğramasınlar". Görev yerlerine gitmeden önce vali ve âmillerin bütün mal ve servetleri kaydedilirdi. İleride aşırı miktarda servet artışı olanlar sorguya çekilerek durumları araştırılır, bazan servetlerinin bir kısmına el konulurdu. Hz. Ömer zamanında vali ve âmillerin tefişinde önemli gelişmeler oldu. Hakkında şikâyet bulunanlar için soruşturma açan Ömer, bu iş için daha çok ensardan Muhammed b. Mesleme'ye görev verir, sonunda suçlu bulunanları cezalandırırdı. Her yıl hac mevsiminde valileri Medine'ye çağırır, bazı kimseleri de beraberlerinde getirmelerini ister, onlardan vilâyetlerin durumuna ve halkın şikâyetinin bulunup bulunmadığına dair bilgi alırdı. Vali ve âmillerine dolgun maaş verirdi. Hz. Ömer zamanındaki büyük vilâyetler Hicaz, Yemen, Bahreyn, Şam (Suriye), Irak ve Fars ile Mısır idi. Hz. Osman döneminde üç vilâyetten oluşan Suriye Muâviye b. Ebû Süfyân'a verilirken Trablus, İrmîniye ve Taberistan ile Kıbrıs ayrı vilâyetler halinde idare edilmiştir. Hz. Osman, valiliklere akrabalarını tayin etmesi dışında Hz. Ömer zamanındaki düzeni muhafazaya çalışmıştır. Hz. Ali döneminde ise önce şikâyet edilen valilerin değiştirilmesi, arkasından da başlayan iç savaş sonucunda bazı vilâyetlerin Hz. Ali'yi halife olarak tanımamaları ve Medine'nin yerine Kûfe'nin yeni başşehir haline getirilmesi vilâyetlerin idaresindeki belli başlı gelişmelerdir.

**Adli İşler.** Hulefâ-yi Râşidîn döneminde adli işlerde Hz. Ömer'in çok ayrı bir yere sahip olduğu bilinmektedir. Hz. Ebû Bekir'in hilâfeti sırasında Medine'de kadılık hizmetini üzerine alan Ömer kendi hilâfeti döneminde bu göreve Ebû'd-Derdâ'yı getirmiştir. Hz. Osman zamanında ise Medine'de kazâ işlerine Mugire b. Nevfel b. Hâris bakıyordu. Kûfe Kadısı Abdullah b. Mes'ûd'un aynı zamanda bey-

tül-mâl idaresiyle de görevlendirildiği, daha sonra Kâdî Şüreyh'in Kûfe'ye tayin edildiği, Ebû Mûsâ el-Eş'arî'nin Basra valiliğinin yanında bu şehrin kadılığını da yaptığı ve Osman b. Kays'ın yalnız Mısır kadılığına baktığı göz önüne alındığında Hz. Ömer'in, adli işleri valilerden bağımsız doğrudan halîfeye karşı sorumlu bir müesseseye haline getirdiği söylenebilir. Hz. Ömer âdil bir halife olarak şöhret bulmuş, bunun yanında kadılık görevine tayin ettiği kimselere, özellikle Ebû Mûsâ el-Eş'arî'ye, Kâdî Şüreyh'e, Osman b. Kays'a ve Şam Valisi Muâviye'ye gönderdiği yargılama hukukuyla ilgili yazılı tâlimatlarla İslâm tarihinde mümtaz bir yer kazanmıştır. Onun, kazânın muhkem bir farîza ve uyulan bir sünnet olduğunu belirten kadının tarafsızlığı, tarafların delil getirme yükümlülükleri, barışma, hâkimin yanlış kararından dönmesi, Kîtap ve Sünnet'te bulunmayan hususlarda kıyasa başvurulması, yalancılığı anlaşılincaya kadar her müslümanın şahit kabul edilmesi, delillerin maddî olarak ortaya konulması, keyfî delillerin kaldırılması, maddî delillerin bulunmadığı hallerde yemine başvurulması gibi hukukun yargılama usulüyle ilgili belli başlı esaslarını vazetmesi, Hulefâ-yi Râşidîn döneminin yargı sahasında ulaştığı seviyeyi göstermektedir. Hz. Ömer, Şam bölgesi başkumandanı Ebû Ubeyde'ye yazdığı mektuplarda da yargılama sırasında fakir ve yabancı kimselere yumuşak davranmasını ve onlarla iyi münasebetler kurmasını istemiştir.

**İçtimai ve İktisadi Hayat.** Hulefâ-yi Râşidîn döneminde müslümanlar Arap yarımadası dışına çıkarak gerçekleştirdikleri fetihlerle Sâsânî İmparatorluğu'na son verip onun sahip olduğu Irak, İran, Horasan ve Azerbaycan ile Bizans İmparatorluğu'na tâbi Suriye, Filistin, Mısır, Kuzey Afrika ve Kıbrıs dahil Doğu Akdeniz'deki bazı adaları İslâm ülkesine kattılar. Farklı millet ve dinlere mensup insanların oturduğu ve çeşitli dillerin konuşulduğu bu büyük coğrafyanın müslümanların elinde kalmasını ve İslâmlaştırılmasını sağlamak üzere ciddi bazı düzenlemeler yapılmıştır. Bu bölgelerde yaşayan insanlarla onların toprakları ve servetleriyle ilgili düzenlemeler fetihlerden hemen sonra başlanmış, özellikle Hz. Ömer bu organizasyonun başmimarı olmuştur. Fethedilen yerlerdeki insanlar eğer savaştan antlaşma yapmayı kabul etmişlerse sözlerine sadık kaldıkları sürece esir ve köle muamelesine tâbi tutulmayacaklarına, İslâm'ı kabul ettiklerinde müslü-



manlarla aynı haklara sahip olacaklarına, eski dinlerinde kalmak istediklerinde cizye ödemek şartıyla zimmî statüsüne girerek can ve mal güvenliğine kavuşacaklarına, kendilerine din ve vicdan hürriyeti tanınıp mâbedlerine dokunulmayacağına ve ibadetlerine karışılmayacağına dair kendileriyle antlaşmalar yapılmıştır. Buna karşılık barışa yanaşmayanlarla savaşılmış, esir düşen bazı muhripleri öldürülmüş, taşınır malları ganimet olarak alınmıştır. Ancak Hz. Ömer, savaşarak ele geçirilen yerlerde yaşayan halkın da barış yoluyla ele geçirilen yerlerin halkı gibi zimmî statüsüne dahil edilmesini ve ziraata elverişli topraklarının ödeyecekleri haraç karşılığında kendilerine bırakılmasını istemiştir. Hatta onun, ganimet statüsüne göre (el-Enfâl 8/41) gaziler arasında dağıtılan veya Medine'ye gönderilen beşte bir nisbetindeki beytûlmâl hissesi esirleri dahi serbest bıraktığı ve topraklarını da bazı müslümanların ganimet olarak kendilerine verilmesini istemelerine rağmen onlara iade ettiği görülür. Hz. Ömer bu hususu, Suriye Valisi Ebû Ubeyde b. Cerrâh'a gönderdiği tâlimatin son kısmında şöyle ifade etmiştir: "Eğer bu araziler sahipleriyle birlikte müslümanlara paylaşırlırsa geriden gelecek müslümanlar ve zimmîler konuşacak bir insan bulamayacakları gibi emeklerinin ürünü iş ve kazançlarından da faydalanamazlar; arazileriyle birlikte taksim edilen insanlar ise müslümanlar sağ kaldığı sürece sömürülürler. Sonuçta bizden sonra da çocuklarımız onların çocuklarını sömürmeye ve köle olarak kullanmaya devam ederler. Böylece bu insanlar İslâm dini hüküm sürdükçe müslümanların kölesi kalırlar. Ben buna asla razı değilim" (Ebû Yûsuf, II, 197-203).

Diğer taraftan bu dönemde müslümanlar insanları tevhid inancına davet etmişler ve bu uğurda büyük gayret göstermişlerdir; ancak hiç kimse zorla İslâmiyet'e sokulmamıştır. Hemen her yerdeki fetihleri kitleler halinde İslâm'a katılmalar takip etmiş ve bu katılmalar, mühtedilerin müslümanların şahsiyetlerinde müşahede ettikleri İslâm'ın en doğru din olduğu yolundaki inanç ve tercihleriyle gerçekleşmiştir. Müslümanlar, fethettikleri yerlerde yaşayan halkı tarih boyunca pek çok yerde yapıldığı gibi öldürme veya köleleştirme yoluna gitmemiş, kendilerine İslâm tebliği ulaştıktan sonra ileride ihtidâ edeceklerini umdukları için onları zimmî statüsüne almışlardır. Yapılan bu anlaşmalarla gayri müslimler dinî ve hukukî

temele dayalı kültürel kimliklerini Irak, Suriye, Filistin, Lübnan ve Mısır'da günümüze kadar koruyarak İslâm toplumu içinde yaşama imkânı bulmuşlardır. Zimmî statüsündeki bu insanların yanında Müslümanlığı kabul eden gayri Arap unsurlar da "mevâlî" adı altında, Arap yarımadasından göçüp buralara yerleşen müslümanlarla kaynaşmak suretiyle bu toprakların günümüze kadar müslüman kalmasını sağlamışlardır.

Fetihler sırasında orduların Arabistan'ın çeşitli bölgelerinden gelen kabilelerle güçlendirilmesi gibi fetihlerden sonra da şehirlerin müslümanların hâkimiyeti altında kalabilmesi için bir sistem geliştirildiği, buralara cami, emîr evi ve çarşı yapıldığı, önceleri yalnızca askerlerin, sonraları onların ailelerinin de getirilerek buralara yerleştirildiği, dini öğretecek bazı sahâbîlerin görevlendirildiği ve bu sayede İslâm toplumunun her gün çoğalıp genişlediği, mühtedilerin sayısının arttığı ve bu arada Arap dilinin de yaygınlaşmaya başladığı görülmektedir. Arabistan'da nüfusun azalmasına sebep olan bu gelişmeler yanında fethedilen yerlerde de içtimâî yapı değişmeye başlamış, kendi dinlerinden kalan zimmîlerle fâtihten müslümanlar ve mevâlî, ayrıca varlığını devam ettiren köleler içtimâî yapının başlıca zümrelerini oluşturmuşlardır.

Fetihlerle birlikte Hulefâ-yi Râşidîn döneminde devlet gelirlerinde büyük artış olmuştur. Ebû Ubeyd Kâsım b. Sellâm, Hz. Peygamber'in vefatından sonra beytûlmâl gelirlerinin fey, humus ve zekât olmak üzere üç kısma ayrıldığını belirtmektedir (*el-Emvâl*, s. 25). Bu dönemde zekâtla ilgili büyük bir değişme olmamıştır. Resûl-i Ekrem'in vefatından sonra zekât vermek istemeyenlerle savaşılması, Hz. Ömer'in teklifi üzerine Ebû Bekir'in müellefe-i kulûb hissesini durdurması, atlardan da zekât alınmasına karar vermesi, gayri müslim fakirlere zekâttan pay ayırması, Hz. Osman'ın altın ve gümüşün zekâtını toplamayıp herkesin kendisinin vermesini istemesi gibi bazı hususlar bir tarafa bırakılırsa zekât gelirlerinin Tevbe sûresinin 60. âyetine göre dağıtılması bu dönemde de sürdürülmüştür. Savaşta elde edilen ganimetin beşte biri ise (humus) fetihlerle birlikte büyük artış göstermiş ve Enfâl sûresinin 41. âyetine göre ganimetlerin beşte dördü savaşanlara paylaştırılmış, geriye kalan beşte biri âyette zikredilen Allah, peygamber, zilkurbâ, yetimler, miskimler ve yolcuların hakkı olmak üzere beytûlmâl'e gönderilmiştir. An-

cak Hulefâ-yi Râşidîn döneminde humusun beşte üçünün yetim, miskin ve yolculara dağıtıldığı bilinmekle birlikte Hz. Peygamber'e ve yakınlarına humus gelirden pay ayrılıp ayrılmadığı ve ayrıldıysa dağıtımın nasıl yapıldığı konusunda kaynaklarda farklı rivayetler vardır. Kaynakların çoğu, bu dönemde humusun üçe taksim edilip Resûl-i Ekrem ve yakınları için pay ayrılmadığını, bazı kaynaklar ise Hz. Ömer ve Osman'ın zilkurbâya pay verdiğini belirtir (bk. HUMUS). Bu rivayetler, Sünnî kesimle Şîa arasındaki farklı anlayış ve uygulamalar için gerekçe teşkil etmiştir. Fey gelirleri ise cizye, barış yoluyla ele geçen topraklardan alınan haraç, savaşla ele geçirilen topraklardan alınan haraç (task), zimmî ve harbîlerin ticaret mallarından alınan öşürden meydana geliyordu. Cizyenin kimlerden ve niçin alınacağı Kur'ân-ı Kerim'de zikredilmesine karşılık (et-Tevbe 9/29) nerelere harcancığı belirtilmemiştir. Haraç ve öşürü ise Hz. Ömer koymuştur. Bu vergilerin hepsi fetihlerden sonra büyük artış göstermiştir. Hz. Ebû Bekir, Resûl-i Ekrem'in kendilerine mal vermeyi vaad ettiği kimselere fey gelirlerini eşit miktarda dağıtmıştır (Ebû Yûsuf, I, 307-310). Hz. Ömer'in de bu uygulamaya 20 (641) yılında divan teşkilâtını kuruncaya kadar devam ettiği bilinmektedir (*a.g.e.*, I, 333-335). Fetihler sonucunda İslâm ülkelerinin genişlemesi üzerine fey gelirlerinin artması Hz. Ömer'i yeni bir düzenlemeye gitmek mecburiyetinde bırakmış ve divan teşkilâtı böylece kurulmuştur. Hz. Ömer, fey gelirlerinin Haşr sûresinin 6-10. âyetlerinde zikredilen kimselere yani bütün müslümanlara dağıtılması gerektiği görüşünden hareketle bu gelirleri, biri yılda bir defa "atâ" veya "atiyye" adı altında para, diğeri her ay yiyecek olmak üzere iki şekilde dağıtmıştır. Bunun için kurduğu divan teşkilâtında müslümanların atiyelerini farklı miktarlarda tesbit etmiş ve hak sahiplerinin isimlerini, Kureyş kabilesinin Hz. Peygamber'in mensup olduğu Benî Hâşim kolundan başlayarak kabile esasına göre defterlere kaydettirmiştir. Böylece Medine'ye her vergi gelişinde bunun müslümanlara dağıtılması şeklindeki eski uygulama kaldırılmış, yerine daha düzenli bir uygulama getirilmiştir. Hz. Peygamber'in aylık erzakı herkese iki cerîb yiyecek olarak eşit miktarda vermesine karşılık Hz. Ömer atâ miktarlarının farklı tesbitinde İslâmiyet'i erken veya geç kabul etme, dine ve devlete hizmetteki gayret gibi kriterleri ölçü almıştır. Bununla be-



raber herkese fey gelirlerinden atâ bağlamış, sadece mülkiyet hakları bulunmadığı için kölelere ve hicret etmeyenlerle cihada katılmayanlara feyden pay vermemiştir.

**İmar Faaliyetleri.** Hulefâ-yi Râşidîn döneminde fethedilen yerlere yapılan ilk binalar camiler olmuştur. Müslümanlar, ele geçirdikleri şehirlerde bazan eski mâbedleri tamamen veya kısmen camiye çeviriyorlar, bazan da yeni camiler yapıyorlardı. Dimaşk şehrinin ortasında bulunan Yuhannâ (Ioannes) Kilisesi'nin yarısı hıristiyanlara bırakılmış, diğer yarısı camiye tahvil edilmiştir. Benzer bir uygulama Humus'ta bulunan aynı adlı kilise için de söz konusu olmuş ve fetihten sonra kilisenin dörtte biri anlaşmanın dışında bırakılarak camiye çevrilmiştir. Bariş yoluyla ele geçen şehirlerde ise eski mâbedlere pek dokunulmamıştır. Hz. Ömer bizzat kendisine teslim olan Kudüs'te mâbedlere dokunmamış, çöplük haline getirilen Mescid-i Aksâ'nın yerini buldurarak buraya büyük bir cami yapılmasını emretmiştir. Diğer taraftan İslâm ülkeleri genişleyince bazı ihtiyaçlar kendini duyurmaya başlamış ve askerî amaçlı yeni yerleşim merkezleri, ordugâh şehirler kurulmuştur; bunların ilk örnekleri Hz. Ömer'in emriyle kurulan Kûfe, Basra ve Fustat'tır. Bu arada Suriye'de Dimaşk, Filistin'de Remle, Mısır'da İskenderiye gibi mevcut bazı şehirler de asker yerleştirmek suretiyle ordugâh haline dönüştürülmüştür. Mimari özellikleri günümüze ulaşmayan ilk camilerin planı Medine'deki Mescid-i Nebvî örnek alınarak hazırlanmıştır. Hz. Ömer, yeni kurulan şehirlerdeki cuma camilerinin yanı sıra şehre yerleştirilen kabilelerin vakit namazlarını kılabilmeleri için mahalle mescidlerinin yapılmasını istemiştir. Bu dönemde camiler, ibadetin yanında başta eğitim ve öğretim olmak üzere adalet hizmetleri, kamu idaresi ve diğer işler için de kullanılıyordu.

Askerî amaçlı yeni şehirlerin merkezinde caminin yanı sıra valiler için bir emir eviyle bir de çarşı yapılmış, arkasından kabilelere göre ayrılan yerlere mahalleler kurulmuştur. Kûfe ve Basra şehirlerinde beytül mâl binası, aynı ve nakdî vergi gelirlerinin saklandığı dârürrızk, şehirlerin kenarında dârü'l-berîd (posta evi) ve askerî kışlaların her birinde geniş kapasiteli at ahırları inşa edildi ve mezarlık sahaları ayrıldı. Bunların benzerleri başlangıçta çadırlarla kurulan Fustat'ta da yapıldı ve burası İskenderiye'nin yerine Mısır'ın merkezi haline geldi. Yeni kurulan şehirlerin

Medine ile irtibatı sağlanırken ticarî hayatın içine girmelerine de özen gösterildi. Esasen Basra körfezi yoluyla Hint-Çin, Hîre şehrinin yakınına kurulan Kûfe yoluyla da Arabistan, Suriye-Filistin-Anadolu, İran, Orta Asya, Mısır ve Doğu Akdeniz arasında eskiden beri devam eden ticaret yolları müslümanların eline geçmiş oldu. Ticarî hayatın canlanması sonucunda kullanımı çoğalan senetlerde tarih tesbiti ihtiyacı kendini gösterince Hz. Ömer hicretî takvim başlangıcı olarak kabul etti ve böylece hicrî takvim yürürlüğe girdi (17/638).

Bayındırlık hizmetleri arasında ziraata elverişli toprakların sulanması için bentkanal sistemlerinin kurulmasını zikretmek gerekir. Diğer taraftan insanların su ihtiyacını karşılamak için yerleşim merkezlerine kanallar açılmıştır. Basra'ya Dicle nehrinden su getirmek üzere açılan Ebû Mûsâ ve Ma'kûl kanalları ile Kûfe'ye su getirmek üzere ilk hafriyat çalışmaları Sa'd b. Ömer tarafından başlatılan ancak Haccâc zamanında tamamlanabilen Sa'd Kanalı bunlar arasındadır. Amr b. Âs da Nil nehri kıyısındaki Babilon ile Kızıldeniz sahilindeki Kulzüm (Süveys) Limanı'nı birbirine bağlayan firavunların yaptırdığı kapalı kanalı açtırdı ve "Halîcû emîrî'l-mûminîn" adı verilen bu su yoluyla Medine'ye erzak göndermek mümkün oldu.

**Dinî İlimler.** Asr-ı saâdet'te dinî bilginin kaynağını Kur'an ve Sünnet teşkil ettiğinden Resûl-i Ekrem'in açıklamaları, uygulamaları ve onayları sahâbe açısından hem dinî eğitim hem dinî konularda bilgilendirme ve öğrenim anlamına geliyordu. Bundan dolayı Hz. Peygamber'le uzun süre birlikte kalan sahâbîler aynı zamanda iyi bir dinî eğitim ve öğrenim görmüş oldular. Dinin tebliğinin tamamlanması ve Resûlullah'ın vefatı ashâbı Kur'an'ı korumaya, anlamaya ve yorumlamaya, sünneti tesbit etmeye ve öğrenmeye gayretine sevketti. Müslümanların, hızla gelişen fetihler sonucunda farklı gelenek ve kültürlerle sahip yeni toplumlarla karşılaşması ve yeni problemlerle yüzyüze gelmesi hem sahâbenin Kur'an ve Sünnet etrafında toparlanmasını, hem de bu iki kaynağın yeni problemlerin çözümüne ışık tutacak şekilde yorumlanmasını hızlandırdı. Bu sebeple Hulefâ-yi Râşidîn döneminde Kur'an ve Sünnet etrafında yoğunlaşan bir dinî bilgilendirme, bu çerçevede bir anlam ve yorumlama faaliyetinin ön plana çıktığı görülür. Bu faaliyette başta dört halife olmak üzere Kur'an ve Sünnet'i iyi

bilen sahâbîler etkin rol oynamış, bu arada onların temsil ettiği farklı anlayış ve temayüller de belirginleşmeye başlamıştır. Bu dönemde, gerek Medine'de bulunan gerekse dini öğretmek amacıyla Medine dışındaki değişik bölgelere dağılan sahâbîlerin etrafında ilim halkalarının oluştuğu ve dinî yaşayışla bütünleşen bir ilmî geleneğin başladığı bilinmektedir. Dört halife döneminde, daha sonraki devirlerde çeşitli dinî ilimlerin konularını teşkil edecek olan bilgiler bir bütün halinde ele alınıyordu. Dinin anlaşılmasına, Kur'an ve Sünnet'te yer alan hükümlerin yorumlanmasına ve dinî bilgilendirme derinleşmeye yönelik bütün bu çabalar ile ayrı ilim dalları şeklinde ortaya çıkacak olan dinî ilimler için bir başlangıç teşkil etmiş ve onların oluşumunda vazgeçilmez bir önem taşımıştır.

**Kıraat ve Tefsir.** Hz. Ebû Bekir, o zamana kadar çeşitli sahâbîlerin yanında dağılık halde bulunan yazılı Kur'an âyetlerini iki kapak arasında toplatıp ilk mushafı meydana getirmişti; fakat Resûl-i Ekrem Kur'an'ın "yedi harf" üzere okunabileceğini söylediğinden müslümanlar onu farklı şive ve lehçelerle okumaya devam ediyorlardı (bk. el-AHRUFÜ's-SEB'A). Değişik merkezlerde muallim olarak hizmet gören sahâbîler de buldukları bölgelerde Kur'an'ı kendi lehçelerine göre okutunca belli merkezlerde belli okuyuş tarzları yaygınlık kazandı (bk. KIRAAT). Bölgeler arasında karşılıklı suçlamalara varan ihtilâfların artması üzerine Hz. Osman, Kur'an'ın indirildiği Kureys lehçesini (Buhârî, "Fezâ'ilü'l-Kur'ân", 3) esas alan ve Hz. Peygamber'den geldiği kesin olan kıraatlere de imkân veren Kur'an nüshalarının yazılmasını emretti. Zeyd b. Sâbit başkanlığındaki bir heyet tarafından, ilk halife döneminde yazılan mushaf esas alınarak Kur'an'ın nüshaları çoğaltıldı. Dört veya beş yahut yedi nüsha olduğu rivayet edilen bu mushaflardan biri Medine'de alıkonuldu; diğerleri Mekke, Kûfe, Basra, Dimaşk gibi merkezlere gönderildi ve Kur'an'ı bu resmî mushaflara göre okutmak üzere Zeyd b. Sâbit Medine'de, Abdullah b. Sâib Mekke'de, Mugîre b. Ebû Şihâb Dimaşk'ta, Ebû Abdurrahman es-Sülemî Kûfe'de ve Âmir b. Abdullah Basra'da görevlendirildi. Değişik merkezlerde bu nüshalardan kısa sürede çok sayıda mushaf istinsah edildi. Böylece müslümanların kıraat üzerindeki ihtilâfları en aza indirilmiş ve Kur'an'ın sonraki nesillere Resûlullah'tan geldiği şekliyle ak-



tarılması sağlanmış oldu. Kıraat sahasında üstat kabul edilen Hz. Osman, Hz. Ali, Übey b. Kâ'b, Zeyd b. Sâbit, Abdullah b. Mes'ûd, Ebû'd-Derdâ ve Ebû Mûsâ el-Eş'arî gibi sahâbîlerin verdikleri kıraat dersleri, Abdullah b. Abbas ve Abdullah b. Sâib gibi genç sahâbîlerin yanı sıra çok sayıda tâbiînin de bu alanda uzmanlık kazanmasına, böylece kıraat ilminin sonraki nesillere ehil kişiler vasıtasıyla intikal ettirilmesine imkân verdi.

Hz. Peygamber'le uzun süren beraberlikleri sayesinde Kur'an âyetlerinin hangi ortamda indiğine ve ne mânaya geldiğine vâkıf olan, Resûl-i Ekrem'in bu konulardaki açıklamalarını dikkatle takip eden sahâbîler, Hulefâ-yi Râşidîn döneminde Kur'an âyetlerinin tefsirinde müslümanlara rehberlik ettiler; onların başlattığı bu faaliyet sonraki nesiller tarafından geliştirilerek sürdürüldü. Tefsir tarihi boyunca bütün müfessirlerin Kur'an âyetlerini yorumlarken uyguladığı, öncelikli olarak Kur'an'ı Kur'an'la, onda yoksa sünnetle tefsir etme usulünün bu dönemden itibaren takip edildiği bilinmektedir. Güçlü anlayış ve kavrayış yeteneklerinin yanında Arap dili ile örf ve âdetlerin, ayrıca vahiy sırasında yarınadada yaşayan ve Kur'an'da sıkça sözü edilen Ehl-i Kitapı yakından tanımları sahâbî müfessirlerin açıklamalarına ayrı bir önem kazandırmıştır.

Onların diğer bir özelliği de yorumunu bilmedikleri âyetler hakkında kendi tahmin ve kanaatleriyle görüş belirtme konusunda çekimser davranmalarıydı. Ancak bu çekimserliğin daha çok mânası kapalı (mücmel, müteşâbih) âyetlerle sınırlı olduğunu, amelî hayata ilişkin Kur'an hükümlerinin ise geniş bir açıklamaya kavuşturulduğunu belirtmek gerekir. Medine'ye gelen ve zihinleri karıştırmak için müteşâbih âyetler hakkında soru soran bir kişinin Hz. Ömer tarafından cezalandırılarak memleketi Basra'ya geri gönderilmesi, bazı şarkiyatçılar tarafından Hulefâ-yi Râşidîn döneminde tefsire sıcak bakılmadığına, hatta müslümanların ondan sakındırıldığına dair iddiaya delil olarak ileri sürülmüştür (Goldziher, s. 73-75); ancak yukarıda açıklanan hususlar bu teklâkinin isabetsizliğini göstermektedir. Bu dönemde yapılan tefsirlerde icmâlî mânalarla yetinildiği, yorum faaliyetinin de Kur'an'da geçen kelimelerin kısa sözlük açıklamalarını yapma, âyetlerin nüzûl sebebini, nâsîh veya mensuh oluşunu belirtme, sözü edilen tarihî olayları açıklama gibi noktalarda yoğunlaştığı söylenebilir. Tefsirde Câhiliye şiiiriyle istişhâd etme, Kur'an ve Sünnet'e ters düşmeyen İsrâilî rivayetlere yer verme geleneğinin ve âyetlerin kesin sayısını belirleme gibi çalışmaların köklerinin de bu döneme kadar

uzandığı görülür. Hulefâ-yi Râşidîn devrinde tefsir ve Kur'an ilimleri sahasında telif edilmiş herhangi bir esere rastlanmamakla birlikte İbn Mes'ûd gibi bazı sahâbîlerin özel mushaflarına tefsir kabilinden notlar düştükleri bilinmektedir.

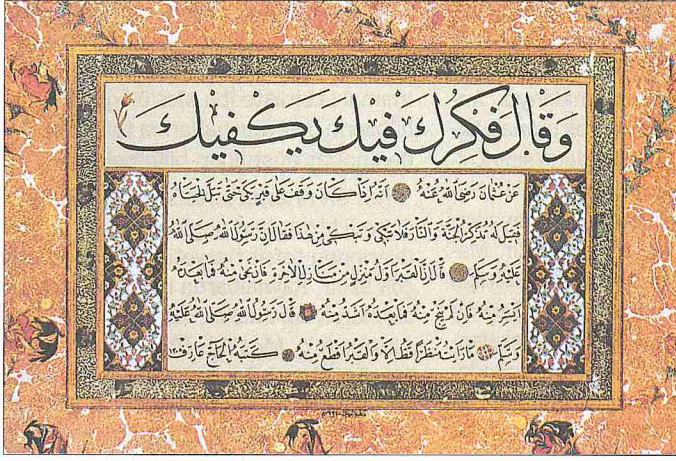
Kur'an-ı Kerim'in tefsirine sahâbîlerin önemli hizmetleri geçmekle birlikte kendilerinden tefsir rivayeti gelenlerin sayısı çok azdır. Kaynaklarda müfessir sahâbîler olarak dört halife, Abdullah b. Abbas, Abdullah b. Mes'ûd, Übey b. Kâ'b, Ebû Mûsâ el-Eş'arî, Zeyd b. Sâbit ve Abdullah b. Zübeyr'in isimleri zikredilir (Süyûtî, IV, 204). İlk üç halifeden gelen tefsir rivayetleri çok azdır. Hz. Ali'den gelen rivayetlerin çokluğunda, onun uzun süre idarî işlerin uzak kalmasının yanı sıra Kur'an'ın tefsirinde duyulan ihtiyacın arttığı döneme kadar yaşamasının önemli etkisi olmalıdır. Buna karşılık ilimle temayüz etmiş sahâbîlerin öğrencisi konumunda bulunan tâbiîn nesli, tefsir ilminin doğuş ve gelişiminde daha aktif bir rol üstlenmiştir. Meşhur sahâbîlerin öğretimiyle başlayan tefsir faaliyetinin bu dönemde ekolleşme sürecine girdiği görülür. Bunlardan Mekke, Medine ve Irak tefsir ekolleri daha fazla şöhrat bulmuştur. Kendisinden en çok tefsir rivayeti gelen Abdullah b. Abbas Mekke, Übey b. Kâ'b Medine tefsir ekolünün kurucuları olarak bilinir. Hz. Ömer tarafından Kûfe'de görevlendirilen Abdullah b. Mes'ûd burada verdiği kıraat ve tefsir dersleriyle Kûfe ekolünün temellerini atmış, özellikle Irak'ta ehl-i re'y hareketinin doğmasında etkili olmuştur. Sahâbe ve tâbiîn âlimlerinin Kur'an âyetlerinin tefsirine ilişkin görüşleri rivayet yoluyla sonraki dönemlere aktarılmış ve bunlar ileri dönemlerin dinî literatüründe dağınık şekilde de olsa yer almıştır.

Hadis. Hulefâ-yi Râşidîn devri hadislerin naklinde titizlik gösterildiği, rivayetlerin tahrif edilmesini önlemek için bazı tedbirlerin alındığı bir dönemdir. İlk iki halifenin büyük bir özenle uyguladığı ilk tedbir Resûl-i Ekrem'den az hadis rivayet edilmesi olmuştur. Hz. Osman da kendisinden önceki uygulamayı sürdürmüş, Ebû Bekir ve Ömer dönemlerinde nakledilmeyen hadislerin rivayetini uygun görmemiştir. Yine bir rivayetin Hz. Peygamber'e nisbetinden kesinlikle emin olma ve sahâbîlerden, rivayet ettikleri hadisi kendileriyle birlikte Resûlullah'tan bizzat duyan bir şahit isteyerek rivayet tariklerinin arttırılmasını sağlama gibi hususlar onların üzerinde önemle durdukları tedbirlerden bazılarıdır. Hz. Ali'nin gerekti-

Hz. Ömer tarafından rivayet edilip, Ahmed Ârif'in sülûs-nesih hatla kaleme aldığı bir hadis-i şerif (Muhittin Serin koleksiyonu)







Hiz. Osman tarafından rivayet edilip, Ahmed Ârif'in sülûs - nesih hatla kaleme aldığı bir hadis-i şerif (Uğur Derman koleksiyonu)

ğinde hadis râvilerine yemin ettirmesi de (*Müsned*, I, 154, 174, 178) bu ihtiyatın bir neticesidir. Bu dönemde rivayetlerin dinin bilinen nasları ve kaidelerini karşılaştırılarak ilmi tenkide tâbi tutulmasına başlanmış ve bu hususta Hz. Ömer ile Âişe'nin önemli katkıları olmuştur (Nûreddin İtr, s. 52-54). Ancak bütün bu tedbirlere, râvilere güvenilmediği için değil hadis rivayetinde ciddiyeti sağlamak ve muhtemel suistimallerin önünü almak için başvurulmuştur. Nitekim Hz. Ömer, bazı kimselerin rivayette gevşeklik göstermesi yüzünden gerçeklerin saptırılabilirliğinden endişelenmiş ve yanlış anlaması muhtemel kişilerden hadis alınmasına karşı çıkmıştır. Bu dönemde, "Her duyduğunu anlatması bir kimseye günah olarak yeter" meâlindeki hadis (Müslim, "Muḥaddime", 5) âdeta bir rivayet ilkesi kabul edilmiştir.

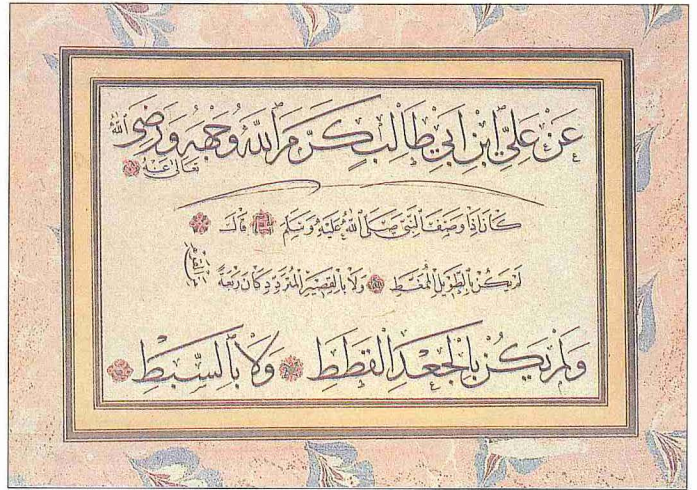
Resûl-i Ekrem'in vefatından sonra Hz. Ebû Bekir'in elinde -sonraları yaktığı ileri sürülse dahi- 500 hadis içeren bir risâle'nin bulunduğu ve yine bu dönemde şahsî gayretleriyle hadisleri yazan bazı sahâbîlerin mevcut olduğu bilinmekle birlikte sahâbe arasındaki yaygın uygulama hadislerin şifâhen nakledilmesi şeklinde idi. Hz. Ömer'in bir süre tereddüt gösterdikten sonra hadislerin devlet eliyle tedvin edilmesinden vazgeçmesi de (Hatîb el-Bağdâdî, s. 49; İbn Abdülber, I, 77) hadislerin Kur'an'la karıştırılabileceği endişesinden kaynaklanır. Esasen onun bu tutumu ilk üç halifenin ortak hassasiyetini yansıtır. Hz. Osman'ın vefatını müteakip baş gösteren olaylar ve güvensizlik ortamı Resûl-i Ekrem'den yapılan rivayetlerde senedi ve râvinin durumunu araştırmayı haklı kılmış, bu husus, cerh ve ta'dîl ilminin temelini teşkil edecek olan ricâl tenkidi faaliyetinin sahâbe arasında başlangıcını oluşturmuştur.

**Fıkıh.** Hz. Peygamber'in vefatı müslümanları, yeni fikhî problemleri Kur'an ve Sünnet'teki ilke ve açıklamalar ışığında çözmeye zorlamıştır. Bu sebeple Hulefâ-yi Râşidîn devri, Kitap ve Sünnet'in sınırlı naslarına ilâveten yavaş yavaş re'ÿ ichtihadının ve bunun çeşitli tezahür biçimlerinin kabul görüp kullanıldığı yeni bir dönemin başlangıcı sayılır ve fıkıh tarihinin ikinci devresi olarak ele alınır. Bu dönemden itibaren Kur'an ve Sünnet'i anlama, bunların sınırlı ifade ve hükümleriyle hayatın sınırsız ihtiyaç ve olayları arasında bağ kurmayı sağlayacak yorum metodları geliştirme ihtiyacını doğurmuş ve bu süreç ileride ayrı bir ilim halinde şekillenen fıkıh ve fıkıh usulü için de bir ilk adım teşkil etmiştir. Resûl-i Ekrem'in doğrudan yardımından mahrum ilk ichtihad faaliyetinin başladığı bu dönem sonraki devirlerin ichtihad faaliyetine örneklik etmiş, onun yakın çevresini oluşturan sahâbenin dinî hükümleri anlayış, yorumlayış ve uygulayış biçimleri ileriki dönem fakihleri nezdinde "sahâbî kavli" adlandırılmasıyla ayrı bir önem kazanarak sünnete yakın

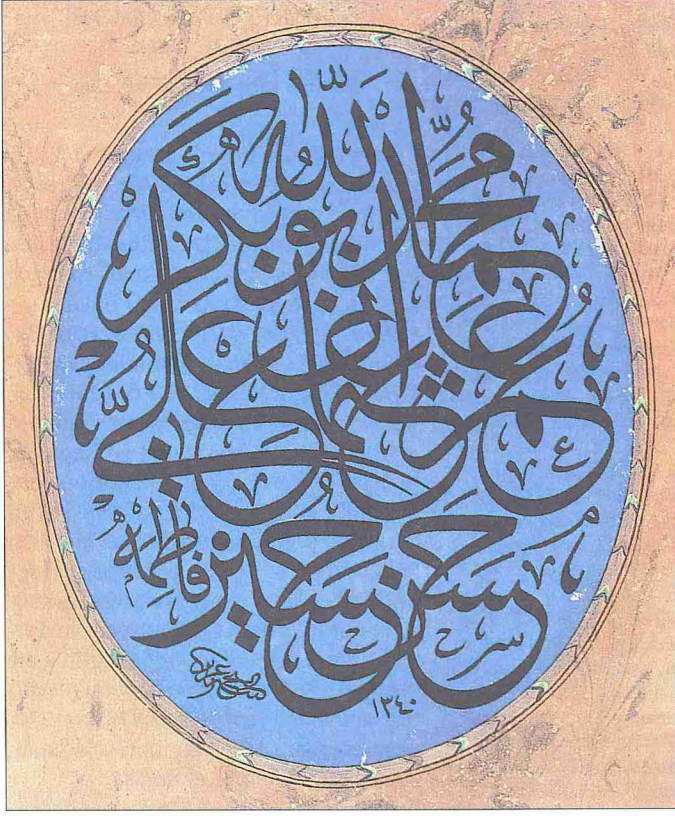
derecede bir kaynak değerine ulaşmıştır.

Hulefâ-yi Râşidîn döneminin bir özelliği de İslâm hukukunun teşekkülünde dört halifenin doğrudan ve birinci derecede rol oynaması, bunun sonucunda onların görüş ve uygulamalarına daha sonraki devirlerde ve özellikle Sünnî fıkıh geleneğinde ayrı bir önem atfedilmesidir. Bunda hiç şüphesiz dört halifenin sahâbenin önde gelen fakihlerinden olması kadar, uygulamalar üzerinde müslümanların âdeta ameli ittifakının sağlanmış olması da etkilidir. Nitekim Hz. Ebû Bekir'in zekât vermemekte direnen ve ayrıca irtidat edenlerle savaşması, müellefe-i kulûba zekât gelirinden pay vermemesi, Hz. Ömer'in Irak topraklarına farklı bir statü getirip onları ganimet olarak gazilere dağıtmaması, kıtlık yılında yavaş yavaş had cezaları uygulamaması, sarhoşluk suçunun sünnette belirlenen cezasını arttırması, aynı anda söylenen üç talâkı üç ayrı talâk sayması, teravih namazının camide toplu olarak kılınmasını başlatması; Hz. Osman'ın cuma namazına dış ezanı ilâve etmesi, hac mevsiminde Mina'da dört rek'atlı farz namazı Hz. Peygamber'in ve ilk iki halifenin yaptığı gibi yolculuk sebebiyle kasredip iki rek'at kılması mümkünken halkın yanlış anlayabileceği endişesiyle dört rek'at kılması, mirastan mahrum bırakılmak için ölmek üzere olan kocası tarafından boşanan kadının mirasçılık hakkını devam ettirmesi; Hz. Ali'nin esnaf ve sanatkârlara zâyî ettikleri müşterileri mallarını tazmin yükümlülüğünü getirmesi gibi uygulamalar, nasların yorumlanması bakımından önemli sonuçlara sahip bulunmasının yanında ileri dönem ichtihad faaliyetlerinde de referans sayılmıştır; fıkıh mezheplerindeki ağırlıklı gö-

Sevki Efendi'nin sülûs - nesih hatıyla yazdığı, sözleri Hz. Ali'ye ait semâil-i şerif kitabı (TSMK, Güzel Yazılar, nr. 188)







Aziz Efendi'nin  
celî sülûs hattıyla  
Hulefâ-yi Râsîdîn  
ve Ehl-i beyt  
kompozisyonu  
(Abdullah Karataş  
hat koleksiyonu)

rüş ve ümmetin genel kabulü de çok defa bu yönde olmuştur.

Hulefâ-yi Râsîdîn döneminde gerçekleşen fetihler sonucu İslâm coğrafyasındaki hızlı genişleme ve dolayısıyla çeşitli farklılıklar taşıyan yeni sosyal yapı ve kültürlerin İslâm muhitine girmesi yeni problem ve anlayışların doğmasına yol açmış, bunlar da Kur'an ve Sünnet merkezli dinî öğreti açısından kontrol edilip çözümlenme ihtiyacını beraberinde getirmiştir. İleri dönemlerde istihsan, istislah, örf, kıyas gibi terimlerle karşılanacak olan metotların bu dönemde re'y adıyla kullanılmaya başlandığı, kamu hukuku alanında imkân nisbetinde istişareye önem verilip amelî ittifak sağlandığı, ferdî alanda ise geniş bir re'y serbestliğinin bulunduğu görülür. İlk iki halife döneminde belli sayıdaki sahâbî âlimden Medine'yi terketmemelerinin istenmesi, devlet işlerinde sağlıklı bir istişare imkânı ve halk arasında kamuoyu oluşturma ortamı hazırlanmaya yönelik bir tedbir görünümündedir. Şûra icthadları ve Kur'an'ın cem'i, ridde ehliyle savaş, Irak topraklarının statüsü gibi amelî konulardaki ittifaklar, ileride şer'î deliller arasında Kitap ve Sünnet'ten sonra üçüncü sırayı alacak olan icmâ için, ferdî icthadlar da diğer deliller için hareket noktası teşkil etmiştir. Bu dönemde

sünnet, farklı coğrafyalara ve sosyal çevrelere mensup müslümanların ortak bir dinî kültür etrafında toplanmasında, istişare ve şûra icthadı ise toplumsal düzeydeki ihtilâfların en aza indirilmesinde, siyasî birliğin korunmasında ve toplumsal realitenin asgari mutabakat zemini sayılmasını sağlamada önemli roller üstlenmiştir; icmâ anlayışı da ileride buna benzer bir işleve sahip olmuştur.

Hulefâ-yi Râsîdîn döneminde Kitap ve Sünnet'ten sonra üçüncü bir delil ve kaynak niteliği kazanan re'y faaliyeti nazarı olmaktan çok vâkaya, yani meydana gelen gerçek fikhî meselelere dayanmıştır. Sahâbîler, re'y ve icthad yoluyla vardıkları hükümleri kesin ve bağlayıcı görmediklerinden Allah ve Resulü'ne nisbet etmemiş ve bunları Kur'an ve Sünnet'in hükümlerinden ayırma konusunda titizlik göstermişlerdir. Halifeler dahil ferdî icthadların sadece sahiplerini bağlaması ve diğer kişiler için de alternatif bir çözüm niteliği taşıması, belli bir illet ve hikmete bağlı olduğu bilinen hükümlerin bu illet ve hikmetin değişmesine paralel biçimde değiştirilebilmesi ve hüküm verilirken ferdî durum ve yarar kadar dinin genel ilke ve amaçlarının da gözetilmesi bu dönem re'y faaliyetinin karakteristik özellikleridir. Öte yandan dinî bilgileri kuvvetli

sahâbe ve tâbiînin Medine'nin yanı sıra çeşitli ilim merkezlerinde başlattığı re'y, fetva ve öğretim faaliyetlerinin giderek bu merkezlerde ilim halkalarının ve hoca-talebe ilişkisi içinde birbirinden farklı ilmî geleneklerin oluşmasına ortam hazırlaması, yeni ortaya çıkan problemlerin cevabı araştırılırken yahut Kur'an ve Sünnet hükümleriyle ele alınan olay arasında bağ kurulurken bazı sahâbe ve tâbiînin çekimser davranıp bu iki kaynaktan açıklananlarla yetinmesi, diğer bir grubun ise re'y ve akli istidlâl yollarını sıkça işletmesi iki farklı tutum doğurmuş ve bu farklı tutumlar Emevîler döneminde iyice belirginleşen ehl-i hadîs ve ehl-i re'y ekollerinin başlangıcını teşkil etmiştir.

Fıkıhın ayrı bir ilim dalı haline gelmesinin Abbâsîler dönemini bulduğu ve bu döneme kadar fıkıh tabiriyle Kur'an ve hadîs bilgisi yanında bu kaynaklardan zihnî çaba ile çıkarılan dinî bilgilerin tamamının kastedildiği düşünülürse Hulefâ-yi Râsîdîn döneminde fıkıhın ayrıca tedvîninin söz konusu olmadığı görülür. Bununla birlikte bu dönemde, ileride kurulacak olan fıkıh ilmi için önemli bir malzeme sayılabilecek nitelikte bazı münferit ve küçük çaplı düzenlemelerden söz edilebilir (DİA, XIII, 5). Öte yandan II. (VIII.) yüzyılın başlarından itibaren derlenmesinde başlanan fikhî bilgileri ihtiva eden kitaplarda ve hadîs mecmualarında sahâbe ve tâbiîn fetvaları geniş bir şekilde yer almış, bunlar fıkıhın gelişim dönemi müctehidleri ve fıkıh mezhepleri için kaynak değerine sahip delil, hareket noktası ve referanslar olarak algılanmıştır.

Kelâm. Hulefâ-yi Râsîdîn itikadî açıdan önemli sonuçlar doğuran olayların yaşandığı bir dönemdir. İnançla ilgili tartışmalara konu olan asıl ihtilâflar Hz. Osman zamanında vuku bulmakla birlikte kaynaklar, her halife döneminde akaidle ilgili bazı görüş ayrılıklarının ortaya çıktığını belirtir. Hz. Peygamber'in vefatının ardından, aslında kamu hukukunu ilgilendirmekle birlikte daha sonra itikadî bir renk kazanan halife seçimine ilişkin anlaşmazlık Ebû Bekir'in seçilmesiyle çözümlenmiştir. Halife Ebû Bekir devrinde dinin Allah'tan geldiği şekliyle korunmasında en büyük paya sahip bulunan Kur'an'ın toplanması usulü'd-dîn açısından kaydedilmesi gereken önemli bir olaydır.

Bazı kaynaklarda, itikadî alanda mütalaa edilebilecek meseleler hakkında görüş bildirenlerin başında gösterilen Hz. Ömer'in hilâfeti döneminde (Abdülhayel Kettânî, III, 92) dini korumaya ve itikadî



hükümleri doğru olarak anlamaya yönelik çabalar sürdürülmüştür. Hz. Ömer'in müteşâbih âyetlerle ilgilenen birine bunu yasaklaması, hadis rivayeti mevzuunda ashâbı titiz davranmaya davet etmesi, kazâ ve kader konusunu yanlış yorumlayan Ebû Ubeyde b. Cerrâh'ı uyarması ve kadere imanın kişiyi cebir altında bırakmadığını söylemesi (Müslim, "Selâm", 98) onun usûlü'd-dînle ilgili bazı tavırlarını gösterir.

Sûratle gerçekleştirilen fetihler sebebiyle genişlemiş bulunan İslâm coğrafyasında çeşitli din ve felsefe kültürleriyle karşılaşmış, ayrıca siyasî görüş ayrılıkları da belirgin biçimde su yüzüne çıkmıştır. Hz. Osman'ın şehid edilmesinin ardından Hz. Ali döneminde Cemal ve Siffin vak'aları meydana gelmiş, bu olaylara bağlı olarak savaşlarda birbirini öldüren müslümanların dinî durumu tartışma konusu halini almış, neticede büyük günah, iman-küfür sınırı, kader ve insanın ihtiyarî fiilleri gibi itikadî meseleler öne çıkmış ve ayrılıkçı Hâricîler fırkası doğmuş, ona muhalif siyasî bir fırka niteliğiyle Şîa teşekkül etmeye başlamış, yine Hz. Ali döneminin sonlarına doğru İbn Sebe aracılığıyla Gâliyye'nin tohumları atılmıştır. Bizzat Hz. Ali, kadere imanla kulları fiilleri arasındaki irtibata ilişkin sorulara muhatap olmuş, ayrıca büyük günah işleyeninin dinî statüsü ve Allah'ın sıfatları hakkında ortaya çıkan bazı yanlış görüşleri eleştirmeye mecbur kalmıştır (Ebû Hanîfe, s. 69; Kâdî Abdülcebbar, s. 142-143, 146, 150-151). Hulefâ-yi Râşidîn döneminde belirginleşen siyasî ve içtimâî gelişmelerle fikrî hareketler II. (VIII.) yüzyılın başlarından itibaren itikadî mezheplerin kurulmasına, ayrıca önce siyasî birer akım niteliğinde oluşan Hâricîlik ve Şîilîğin ilmî muhtevası da bulunan birer mezhep haline gelmesine zemin hazırlamıştır.

#### BİBLİYOGRAFYA :

*Müsned*, I, 154, 174, 178; IV, 126, 127, 273; V, 50, 220-221; Dârimî, "Muḳaddime", 16; Buḥârî, "Menâkıb", 25, "Meḡâzî", 70, 71, "Ta'bir", 38, "Zekât", 1, "Fezâ'ilü'l-Ḳur'ân", 3; Müslim, "Muḳaddime", 5, "Rü'yâ", 21, "Selâm", 98; İbn Mâce, "Muḳaddime", 6; Ebû Dâvûd, "Sünnet", 5, 7, 8; Tirmizî, "İlim", 16, "Fiten", 48; Ebû Hanîfe, *er-Risâle* (nşr. M. Zâhid Kevesî, trc. Mustafa Öz, *İmâm-ı Azam'ın Beş Eseri* içinde), İstanbul 1981, s. 69; Ebû Yûsuf, *el-Ḥarâc* (Abdülazîz b. Muhammed er-Rahbî, *Fihhü'l-mülûk*, nşr. A. Ubeyd el-Kubeysî içinde), Bağdad 1973-75, I, 189-194, 208-213, 307-312, 330-335; II, 189-203, ayrıca bk. İndeks; Ebû Ubeyd, *el-Ervâḳ*, s. 25 vd.; İbn Hişâm, *es-Sire*?, II, 649-666; İbn Sa'd, *et-Tabakât*, III, 19-40, 53-84, 169-213, 265-376, ayrıca bk. İndeks; İbn Kuteybe, *el-Ma'ârif* (Ukkâşe), s. 167-218, ayrıca bk. İndeks;

Belâzürî, *Fütûh* (Fayda), s. 13-16, 28-36, 40-46, 118-167, 344-357, 654-696, ayrıca bk. İndeks; a.mlf., *Ensâb*, I, 540-592; Taberî, *Târîh* (de Goeye), I, 1794-3476; II, 1-16; Kâdî Abdülcebbar, *Fazlül-'l-tizâl ve ṭabakâtü'l-Mu'tezile* (nşr. Fuâd Seyyid), Tunus 1393/1974, s. 141-143, 146-147, 150-151, 163, 171, 214; Beyhakî, *Menâkıbü's-Şâfi'i* (nşr. Seyyid Ahmed Sakr), Kahire 1391/1971, I, 448; İbn Abdülber, *Câmî'ü beyânî'l-İlm* (nşr. Abdurrahman M. Osman), Kahire 1388/1968, I, 77; Hatîb el-Bağdâdî, *Taḳyîdül-İlm* (nşr. Yûsuf el-Uş), Dimaşk 1949, s. 49; Râgîb el-İsfahânî, *el-'İtikâdât*, Beyrut 1988, s. 267; Şehrîstânî, *el-Milel* (Kilânî), I, 23-26; İbnü'l-Cevzî, *Şifâtü's-şafve*, II, 113; Muhibbüddin et-Taberî, *er-Riyâzü'n-nâdire fi menâkıbi'l-'aşere*, Beyrut 1405/1984, I, 17 vd.; Zehebî, *A'lâmü'n-nübelâ*?, V, 130-131; a.mlf., *et-Tefsîr ve'l-mufessîrîn*, Kahire 1381/1961, I, 57-127; a.mlf., *Tezki-retü'l-huffâz*, I, 2-6, 10; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, IV, 375 vd.; VI, 301-354; VII, 2-362; IX, 200; Zerkeşî, *el-Burhân*, I, 233-243, 251; Süyûtî, *el-İtkân* (Ebû'l-Fazl), IV, 204; Şevkânî, *Derri's-seḡâbe*, s. 606, ayrıca bk. tür.yer.; I. Goldziher, *Mezâhibü'l-tefsîri'l-İslâmî* (trc. Abdülhalîm en-Neccâr), Kahire 1374/1955, s. 73-75; M. Accâc el-Hatîb, *es-Sünne ḳable't-tevdin*, Dimaşk 1383/1963, s. 92-125; M. Yûsuf Mûsâ, *Târîhu'l-fihhî'l-İslâmî*, Kahire 1964, I, 25-120; Mübarekfürî, *Tuḥfetü'l-aḥvezi* (nşr. Abdurrahman M. Osman), Kahire 1387/1967, VII, 438-441; Süleyman M. et-Temmâvî, "Ömer b. el-Ḥaṭṭâb ve usûlü's-siyâse ve'l-idâretü'l-ḥadîs", Kahire 1969; Nüreddin İtr, *Menhecü'n-naḳd fi 'ulûmi'l-ḥadîs*, Dimaşk 1401/1981, s. 52-54; Ahmed İslâm el-Kâtîb, "Aḳidetü'l-tevhîd", Beyrut 1983, s. 75; Muhammed Ebû Zehv, *el-Ḥadîs ve'l-muḥaddîsün*, Beyrut 1404/1984, s. 63-79; E. Robbath, *La conquête arabe sous les quatre premiers califes: 11/632-40/661*, I-II, Beyrut 1985; Mustafa Payda, "Hz. Ömer'in Divân Teşkilâtı", *Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi*, İstanbul 1986, II, 107 vd.; a.mlf., *Hz. Ömer Zamanında Gayrî Müslimler*, İstanbul 1989, s. 7 vd.; a.mlf., *Allah'ın Kılıcı Halid bin Velid*, İstanbul 1990, s. 241 vd.; a.mlf., "Hz. Ömer ve Ticaret Malları Vergisi veya Uşûr", *AÜİFD*, XXV (1981), s. 169-178; XXVI (1983), s. 327-334; a.mlf., "Ebû Bekir", *DİA*, X, 101-108; Mevdûdî, *Hilâfet ve Saltanat* (trc. Ali Genceli), İstanbul, ts.; Hayreddin Karaman, *İslâm Hukuk Tarihi*, İstanbul 1989, s. 109-161; a.mlf., "Fıkıh", *DİA*, XIII, 4-6; Mennâ el-Kattân, *Târîhu't-teşri'i'l-İslâmî*, Kahire 1409/1989, s. 183-254; Abdülhay el-Kettânî, *et-Terâtîbü'l-idâriyye* (Özel), III, 92; Gâlib Abdülkâfi el-Kureşî, *Evveliyâtü'l-Fâruk fi'l-idâre ve'l-każâ*, I-II, Beyrut 1410/1990; İbrâhîm Beydûn, *Mîn devleti 'Ömer ilâ devleti 'Abdülmelik*, Beyrut 1411/1991, s. 13-142; Muhammed Hamîdullah, *Kur'an-ı Kerîm Tarihi* (trc. Salih Tuğ), İstanbul 1993, s. 45-49; Hamed M. es-Samed, *Nizâmü'l-hükûm fi 'ahdi'l-hulefâ'i'r-râşidîn*, Beyrut 1414/1994; M. Akif Aydın, *Türk Hukuk Tarihi*, İstanbul 1996, s. 50-53; Mehmet Hatiboğlu, "Hilâfetin Kureyşliliği", *AÜİFD*, XXIII (1978), s. 121-213; Sabri Hizmetli, "Tarihî Rivâyetlere Göre Hz. Osman'ın Öldürülmesi", a.e., XXVII (1985), s. 149-176; Michael Cook, "Writing of Tradition", *Arabica*, XLV/4, Leiden 1997, s. 498-507; Ethem Ruhi Fiğlalı, "Ali", *DİA*, II, 371-374; M. Yaşar Kandemir, "Hadis", a.e., XV, 31.



MUSTAFA FAYDA

## el-HULELÜ'L-MEVŞİYYE

(الحلل المشيئة)

Mağrib tarihine dair bir eser.

Tam adı *el-Hulelü'l-mevşîyye fi zikri'l-aḥbârî'l-Merrâküşîyye* olan eser, üzerinde müellif adı bulunmadığı için ya anonim sayılmış ya da çeşitli kişilere nisbet edilmiştir. Kitaptaki ifadelerden yazımının, Gırnata'da (Granada) hüküm süren Nasrîler'den V. Muhammed Ganî-Bilâh'ın ikinci saltanat döneminde (1362-1391) 12 Rebülevvel 783'te (6 Haziran 1381) tamamlandığı öğrenilmektedir. İbnü'l-Muvakkil el-Merrâküşî ve Abbas b. İbrâhîm el-Merrâküşî gibi Mağribli muahhar tarihçilere göre eserin müellifi, V. Muhammed döneminde yaşayan Malakalı Muhammed b. Ebû'l-Meâlî b. Semmâk'tir. Kitabın ilk neşrini gerçekleştiren Beşîr el-Furâtî, eserin Gırnatalı edip ve devlet adamı Lisânüddin İbnü'l-Hatîb'e ait olduğunu ileri sürmüştü de İbnü'l-Hatîb telif tarihinden yedi yıl önce 776'da (1374) vefat etmiştir. Müellifin İbnü's-Semmâk olması kuvvetle muhtemeldir.

Eser, isminden anlaşıldığına göre Merakeş'i (Fas) anlatan bir şehir tarihi ise de Murâbitlar ve özellikle Muvahhidler'e ayrılan kısmı Merakeş'e ayrıldan daha fazladır. Mülûkû't-tavâife ve Merfînler'e dair bilgilerin de yer aldığı eserde Merakeş'in topografyası ve nüfus yapısı hakkında önemli açıklamalar bulunmaktadır. Akıcı bir üslûpla yazılan eserdeki olayların bir kısmı müellifin yaşadığı dönemde cereyan etmiş ve bunların bazıları bizzat kendisi tarafından gözlemlenmiştir. Muvahhidler'e ve Murâbitlar'a dair bilgilerde ise daha ziyade İbnü's-Sayrafî, Beyzak, İbn Sâhibü's-Salât, İbn Cübeyr ve Ebû Yahyâ b. Yesa' gibi müelliflerden faydalandığı görülmüştür.

Reinhast Pieter Anne Dozy, Abbâdiler ve Muvahhidler'den Yûsuf b. Abdülmü'min'in Endülüs'e yaptığı seferle ilgili çalışmalarında *el-Hulelü'l-mevşîyye*'yi kaynak olarak kullanmıştır (*Scriptorum arabum loci de Abbadidis*, Leiden 1846-1863, II, 182-209; *Recherches sur l'histoire et la littérature de l'Espagne pendant le moyen âge*, Paris 1881, XXVII, s. LXX-LXXIX). José Antonio Conde da adını zikretmeksizin eseri *Historia de la dominación de los árabes en España* (Madrid 1820-1821; Paris 1840, III, bl. IX-LVIII) adlı kitabına dahil etmiştir.

*el-Hulelü'l-mevşîyye* ilk defa Beşîr el-Furâtî tarafından 1329'da (1911) Tunus'